

**ԻՐԱՒ ՈՒ ՍՈՒՏ,
ՍՈՒՏ ՈՒ ԻՐԱՒ ԶՐՈՅՑՆԵՐ**

Մարուշ Երամեան

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

**ԻՐԱԻ ՈՒ ՍՈՒՏ
ՍՈՒՏ ՈՒ ԻՐԱԻ ԶՐՈՅՑՆԵՐ**

Գահիրե 2025

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Շատ վաղուց յոյն փիլիսոփաները դիմեր են այս միջոցին՝ գրոյցին, իրենց նիւթերը աւելի հաճելի ընծայելու համար իրենց լսարանին:

Տասնեակ մը դարեր ետք ֆրանսահայ մտաւորական Կարօ Փոլատեան (1911-1986) հռչակաւոր դարձաւ իր նշանաւոր «Զրոյցներ»ով, որոնք ոչ միայն հայերու, այլ եւ օտարներու հետ կատարած էր: Այդ գրոյցները ամփոփուած են վեց հատորներու մէջ:

Զրոյցներուն մասին Կ. Փոլատեան կը գրէ Ա. հատորի նախաբանին մէջ.

«Երկու անձերու միջեւ աշխոյժ, կենդանի խօսակցութիւն մըն է ան, առաւելաբար: Նիւթը խօսակիցներէն մէկուն անձն է, անոր կեանքն ու անոր գեղարուեստական գործը մանաւանդ, կամ՝ երբեմն արուեստի այնպիսի խնդիրներ, որոնք կապ ունին անոր հետ: Զրոյցը վարողը նախօրօք գիտէ վեր ի վարոյ իր անուանի խօսակցին կարծիքները այս կամ այն հարցին մասին: Գիտէ անոր նախընտրութիւններն ու հմտութիւնը: Ուստի անոր կ'ուղղէ այնպիսի՝ հարցումներ, որոնց պատասխանները պիտի կազմեն առաջադրուած խնդրի մը լայն քննութիւնը»:

Կը մտածեմ՝ եթէ Փոլատեանին նման ուրիշներ եւս ունեցած ըլլայինք, մանաւանդ արեւմտահայ գրականութեան ծաղկումի շրջանին, որքա՛ն աւելի բան պիտի իմանայինք մեր պաշտելի գրագէտներուն, բանաստեղծ-

ներուն, վիպագիրներուն, ընդհանրապէս՝ մտաւորականներուն մասին:

Իմ համեստ երկս կը միտի կարգ մը արդէն մահացած գրագէտներու, մանաւանդ գրագիտուհիներու եւ ազգային ծառայութեան նուիրուած կիներու աշխատանքին վրայ լոյս սփռել, անոնց, որոնք այսօր մոռցուած են, հակառակ իրենց մեծ ներդրումին, աշխատանքին, երկին:

Երբեմն սակայն լրիւ միտքի աշխատանք մըն է գրոյցը, որ վարեր եմ ոչ երեւակայական անձի մը հետ, երեւակայական կերպով, ինչպէս է պարագան ամերիկացի մտաւորական Սիւզըն Զոնթակին, կամ թուրք վիպագրուհի Էլիֆ Շաֆաքի հետ կատարած գրագրոյցներու:

Այս բառը՝ գրագրոյց, կը պարտիմ մտաւորական բանաստեղծ բարեկամիս՝ Կարօ Արմէնեանին:

Փորձած եմ նաեւ հաճելի ընծայել ընթերցումը այն դէմքերուն, որոնց մասին դպրոցը «կենսագրութիւն» սորվեր ենք՝ ծնաւ, մեռաւ, գործերն են... Այդքանով ալ կը վերջանար մեզի համար տուեալ գրագէտին կեանքը:

Կը հաւատամ, որ եթէ որեւէ աշխատանք հաճոյք չպատճառէ, կը դադրի հետաքրքրական ըլլալէ: Կը մաղթեմ որ այս գիրքին ընթերցումը հաճելի պահեր պարգեւէ ընթերցողներուն այնքան, որքան զայն կազմելը ուրախութիւն պատճառեր է ինծի:

Արդէն մահացած անձերու հետ կատարած գրոյցներու մէջ, հարցումները իմս են, իսկ պատասխանները առեր եմ իրենց գրութիւններէն, տարբեր հարցազրոյց-

ներէ եւ իրենց մասին լոյս տեսած յօդուածներէ. պատաս-
խանները յերիւրածոյ չեն եւ կը համապատասխանեն
իրենց կեանքին:

ԱՆԻ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆԻ ՀԵՏ՝

ՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԲԱԻԻՂՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ատենէ մը ի վեր համացանցին մէջ լայն ուշադրութեան կ'արժանանան կարգ մը գեղանկարներ, որոնք իրենց խիստ ինքնուրոյն ոճին պատճառով նախ հետաքրքրութիւն կ'արթնցնեն, ապա կը մղեն մօտէն ճանչնալու անոնց հեղինակը:

Նկարներուն անպաճոյճ գիծերը, կերպարներուն անմիջականութիւնն ու խորունկ տխրութիւնը Չահրատի քերթուածներուն տպաւորութիւնը կը ստեղծեն. ինչպէս որ զանոնք հասկնալու կամ զգալու համար մարդ պէտք

չունի գրագետ ըլլալու, այդպէս ալ այս նկարներուն հետ առաջին պահէն իսկ հաղորդակցութիւնը ոչ մէկ կարիք ունի գեղագետ ըլլալու կամ նկարչութենէն «բան հասկնալու»: Անոնց մէջ արուեստի հզօր ներկայութիւնը սակայն կասկածէ վեր է անշուշտ:

Իր վերջին շրջանի նկարներուն մէջ անչափելի առանձնութիւն մը կայ, որ կը խորհրդանշէ այսօրուան կիներուն ապրածը, առանց ազգային խտրականութեան: Այսօր բոլոր կիները բռնուած են աշխարհի եռին մէջ, մէկ կողմէ վտանգի սուր ապրումին, միւս կողմէ իրենց զաւակները, ընտանիքն ու միջավայրը պաշտպանելու բնագոյնի միջեւ:

Անի Քիրքճեանի նկարներէն իւրաքանչիւրը բարձրաձայն աղաղակ մըն է անմարդկային անարդարութեան դէմ:

Հ1-Աւելի քան տասնամեակէ մը ի վեր դիմատետրը դարձեր է այն վայրը, ուր կարելի է հանդիպիլ մարդոց, փորձել ճանչնալ զիրենք իրենց գրառումներուն ընդմէջէն, յաճախ անդրադառնալով որ միշտ ծածկոց մը օգտագործուած է, ինքզինք, կամ իր թերիները ծածկելու համար: Ո՛չ Անի Քիրքճեանի պարագային, որուն դիմատետրի էջը ի յայտ կը բերէ խորապէս մարդկային հոգի մը, որ կը ցաւի այսօրուան կեանքին ի տես:

Կը կարծե՞ս որ գեղանկարներդ կրնան բան մը փոխել շրջապատի անմարդկութենէն:

Պ1- Անկեղծօրէն, վերջին երկու տարիներու ընթացքին, այնքան մեծ է հիասթափութիւնը, որ ալ ինչ

յուսալ արուեստէն: Պէյրութի մէջ ապրիլը մանաւանդ, մարդը անընդհատ կապուած կը պահէ քաղաքականութեան, եւ դէպքերուն ահաւորութիւնը ուղղակի կ'ազդէ առօրեայ կեանքին վրայ: Արդէն Պէյրութի բնակիչին յիշողութեան մէջ 1975-ի պատերազմին վերքերը դեռ սպիացած չեն:

Ղարաբաղի դէպքերը, Կազգան, Ուքրանիան, քաղաքակիրթ երկիրներու լուծիւնը բացարձակ անիմաստ կը դարձնեն ամէն բան:

Յեղասպանութիւնը, որ ուղղակիօրէն կը սփռուի ընկերային ցանցերու վրայ, ամօթի զգացում կը ստեղծէ երբեմն մէջս, նկարելու, մինչ աշխարհը կ'այրի, մանուկները մեզմէ օգնութիւն կը սպասեն, սոված:

Արուեստով աշխարհը փրկելու երազը Տօն Քիշօթային է, ասով հանդերձ, կապուած կը ժամ վրձիններուս եւ ամէն օր կը նկարեմ, հաւանաբար միակ յոյսով, որ գոնէ ինքզինքս փրկեմ արտաքին աշխարհէն: Զիատ Ռահպանին, որ ամենէն սիրած արուեստագէտս է, կ'ըսէ՝ «Նպատակս այս երկիրը փոխելը չէ, այլ կ'աշխատիմ միայն որ երկիրը զիս չփոխէ»:

Հնդկական առասպելի մը համաձայն, օր մը մեծ հրդեհ կը բռնկի անտառի մը մէջ եւ բոլոր անասունները խելագարած կը սկսին փախչիլ. թռչուն մը սակայն (colibri-շատ փոքր թռչուն մըն է), կ'երթայ ու կու գայ անդադար, ջուր փոխադրելով կտուցին մէջ, ջանալով կրակը մարել. այս տեսնելով ժապտած անասունները կը ծիծաղին վրան. թռչունը բարոյապէս ամենէն ճիշդն է,

կ'ընէ իր կարելին. այս հոգեբանութեամբ է, որ ես ալ կը նկարեմ այս վերջին տարիներու ընթացքին:

Հ2-Յանդգնութիւն մը կայ նկարներուդ մէջ, որ հազուադէպ երեւոյթ է սփիւոքահայ կին նկարչուհիի մը պարագային՝ պարզ, բացայայտ, բայց տարօրէն խորունկ: Ե՞րբ սկսար այս ոճով նկարել եւ ի՞նչ հանգրուաններէ անցնելէ ետք հասար այս բիւրեղացումին:

Պ2-Նկարչութեան այս թեմաներով կը նկարեմ 2005-էն ի վեր. ատկէ առաջ, շատ երկար ժամանակ կը փնտռէի ոճ մը, որուն մէջ կ'արտացոլայ ամենէն հարագատ պատկերը ինքնութեանս:

Պատանի տարիքէս արդէն կը զգայի պէտքը արուեստին, ստեղծագործութեան: Գիտէի որ փրկութիւնս այդ կողմէն պիտի գայ:

Լիբանանի պատերազմը, ընտանեկան կարգ մը պայմաններ, մեծ խոչընդոտներ էին, որ չկարենամ սուզուիլ պէտք եղածին չափ արուեստի աշխարհի գիտելիքներուն մէջ: Համացանց դեռ չկար: Իբր մտաւորական սնունդ, կը ստանայի միայն այն ինչ որ դպրոցը ինծի կու տար՝ Հայ գրականութիւն... յետոյ քիչ մը ֆրանսական եւ արաբական գրականութիւն: Դպրոցը աւարտելէս ետք երագս էր դառնալ բանաստեղծուհի: Բայց կեանքը տարաւ զիս այլ անսպասելի տեղեր. հայերէն լեզուն հետզհետէ քիչ կը գործածէի, հետեւաբար մէջս ստեղծուեցաւ լեզուի հանդէպ շուարած վիճակ մը. հայ մըն էի, արաբախօս շրջանակի մը մէջ, ուր հարկաւոր էր լաւ գիտնալ նաեւ ֆրանսերէն եւ անգլերէն. դպրոցը աւարտելէս քանի մը տարի ետք քառս մը ստեղծուեցաւ

մտքիս մէջ, չորս լեզուները իրար անցան եւ չորսն ալ խորթ սկսան թուիլ ինձի:

Երբ ծանօթացայ նկարչութեան, վերջապէս գտայ իմ հարազատ լեզուն, առանց բառերու: Նոր հորիզոն մը կը բացուէր դէմս եւ կ'ուզէի նետուիլ բոլոր ուժովս դէպի առջեւ, ետեւ նետելով բոլոր ձախողութիւններս:

Սակայն հոս եւս սկսան հարցեր ծագիլ. չորս տարի ակադեմական ուսում ստանալէս ետք, առաւօտ մը ինքզինքս գտայ մինակ, դէմ առ դէմ սպիտակ պաստառին հետ, առանց ուսուցիչի, առանց դասընկերներու... վերստին կորսուած զգացի եւ անկարող արտայայտուելու այդ նոր լեզուով, որ այնքան խանդավառած էր զիս: Ի՞նչ պէտք էր նկարել հիմա եւ ինչպէ՞ս. ակադեմական *նաթիւր մօրդը* կամ *մօտէշները* բոլորովին անիմաստ էին ալ. պէտք էր ստեղծել ինքնուրոյն աշխարհ մը:

Դարձեալ ճամբաս անել թուեցաւ. ակադեմական ամբողջ մտապաշարը բաւարար չէր ճամբայ մը բանալու արուեստի աշխարհին մէջ: Նոյն ատեն, տարիները կը սահէին եւ պէտք էր կայանալ, պէտք էր անկախանալ նիւթապէս եւ լուրջ գործով մը զբաղիլ. չէի գիտեր ի՞նչ ընել. երազներուս առաստաղը հարկաւոր էր իջեցնել եւ մոռնալ նկարչուհի դառնալը, ինչպէս կարողացած էի մոռնալ բանաստեղծուհի դառնալը: Որոշեցի դարձեալ ճամբաս փոխել, արձանագրուեցայ համալսարան, հոգեբանութիւն ուսանելու, մտածելով քանի մը տարիէն գործ մը գտնել եւ աշխատիլ լուրջ մարդու պէս, ինչպէս որ ինձի կը թելադրէին բոլոր շուրջիներս:

Քալեցի ուրեմն այդ ճամբով. սակայն ուսանողութեան վերջին տարին դարձեալ պատահեցաւ անսպասելին, եւ ամէն բան յեղաշրջուեցաւ նորէն, այս անգամ դրական ձեւով:

Աւարտական տարին, վեց ամսուան ծրագիր մը պէտք էր կատարել հոգեբուժարանի մէջ, Տէյր Սալիպ հիւանդանոցը, հոգեկան ծանր հիւանդութիւններէ տառապողներու հետ, *շիզոֆրէններ*, հալածախտէ տառապողներ, *պիքոլար* հիւանդներ... Այս հիւանդները ունէին իրենց աշխատանոցը եւ կը նկարէին: Նկարչութիւնը կ'օգտագործուէր իբր բուժումի միջոց:

Առիթ ունեցայ այդ վայրը մտնելու. ուշի ուշով սկսայ զննել թէ ինչպէ՛ս կ'աշխատէին խենթերը, ազատագրուած բոլոր տեսակի կապերէ, անկաշկանդ, անկեղծ, անհոգ, ինքնուրոյն: Ունէին այն, ինչ որ կը փնտռէի, բայց չէի կարողացած գտնել ակադեմական ուսումի մէջ:

Հրապուրուած էի խենթերուն ոճով եւ սկսայ սորվիլ անոնցմէ, որդեգրել անոնց գեղագիտական մօտեցումը: Մեծ ներշնչումով այդ վեց ամիսներուն ընթացքին, սկսայ նորէն նկարել, բայց տարբեր ձեւով: Տարուան աւարտին, հոգեբանութեան վկայականը չէր միայն, որ պատրաստ էր, այլ նաեւ առաջին անհատական ցուցահանդէս մը. հարիւր տոկոսով ինքնավստահ էի, որովհետեւ գտած էի կապը ձեռքիս եւ հոգիիս միջեւ: Նկարներս վերջապէս նման էին ինծի:

Այս հանգրուանէն ետք ամէն ինչ մէկ կողմ թողնելով, սկսայ նկարել: 2005-էն ի վեր ցուցահանդէսներու ցանկը դարձաւ անհամար:

ՀՅ-Ո՞ւր ստացեր ես նկարչական ուսումդ եւ ո՞վ կամ որո՞նք եղած են դասախօսներդ: Կա՞յ արուեստագետ մը, որուն ոճը ազդած է վրայդ:

ՊՅ.- Աւարտած եմ Համազգայինի Ճեմարանը 1990-ին. ատկէ ետք, ուսանած եմ վարչագիտութիւն (պիզնէս), լիբանանի Սէն Ժոզէֆ համալսարանին մէջ, աւարտելով 1994-ին. նաեւ ուսանած եմ գեղանկարչութիւն, լիբանանեան պետական համալսարանին մէջ, աւարտելով 2001-ին: Ատկէ ետք ուսանած եմ հոգեբանութիւն, դարձեալ Լիբանանի պետական համալսարանին մէջ, աւարտելով 2007-ին: Ասոնց միջեւ հետեւած եմ նաեւ աստուածաբանութեան դասընթացքներու, Սան Ժոզէֆ համալսարանին մէջ:

Սկիզբը արուեստագետներու ցանկը, որոնք ազդած են վրաս քիչ մը նեղ էր, բայց 2001-էն ետք, երբ համացանց սկսայ գործածել, ամէն օր նոր արուեստագետներու կը հանդիպիմ, մէկը միւսէն հետաքրքրական:

Հ 4-Ընդհանրապէս ընթերցում կ'ընէ՞ս: Որո՞նք են սիրած հեղինակներդ, հայ թէ օտար:

Պ 4.-Շատ ընթերցատէր եմ: Կը յիշեմ տարիներ երբ մէկ համալսարանի գրադարանէն միւսը կը վազէի լման օրը, տասնեակ մը գիրքեր ձեռքիս տուն դառնալով, ամէն տեսակի նիւթերու մասին, գիտական թէ գրական, եւ ժամանակս կ'անցընէի գիշեր-ցերեկ կարդալով: Ընդհանրապէս ֆրանսերէն. հայերէն կարդալու սովորութիւնը պակասած էր դպրոցի օրերէն ի վեր, բայց վերջերս մեծ կարօտ կը զգամ հայերէն կարդալու: Անցեալ տարի կարդացի Վարդանանքը եւ շատ մեծ հաճոյք պատճառեց

ինծի: Ունիմ հեղինակներ, որոնց վրայ կը ժամանակ երկար ժամանակ: Ներկայիս օրինակ, նախընտրած հեղինակս Ամբրոզ Պիրսն է (Ambrose Bierce 1842-1914), ամերիկացի հեղինակ մը անցեալ դարէն, որ մեծ վարպետութեամբ կը նկարագրէ պատերազմի ու մահուան զգացումները:

Հ 5- Յուցահանդէսները ի՞նչ կու տան քեզի, նիւթականէն անդին:

Պ 5-Յուցահանդէսները կը դասաւորեն արուեստագէտի աշխատանքին *ռիթմը*: Երբ նկարիչը պայմանաւորուած է ժամանակամիջոցով, կ'աշխատի աւելի կազմակերպուած, աւելի ծրագրուած, ինչ որ դուր կը բանայ ներշնչումի, որովհետեւ ներշնչումը կու գայ աշխատանքով: Կայ նաեւ այլ դրական կէտ մը, որն է դէմ առ դէմ կայնիլ լման մէկ կամ աւելի տարիներու աշխատանքին հետ, աշխատանոցէն դուրս, կախուած մաքուր պատերու վրայ, ինչ որ որոշ հեռաւորութիւն կը ստեղծէ արուեստագէտին եւ իր գործին միջեւ, եւ ասիկա առիթ կու տայ ինքնաքննարկման: Այլ դիտանկիւններ են ճամբորդութիւնները, օտար երկիրներու մէջ ցուցահանդէսներու պարագային, ուր արուեստագէտը ուղղակի դեսպանի դեր ունի, ներկայացնելու ինքն իր աշխարհը բոլորովին օտար միջավայրի մը, փաստաբանի մը պէս պաշտպանելով ինքն իր դատը: Ասիկա արուեստագէտին ինքնավստահութիւն կը շահեցնէ:

Հ 6- Ի՞նչ է կարծիքդ սփիւռքահայ կին արուեստագէտներու եւ գրագիտուհիներու մասին. ի՞նչ են անոնց դիմագրաւած դժուարութիւնները:

Պ 6- Կը կարծեմ սփիւռքահայ իմ եւ ինձմէ առաջ եկած սերունդներու արուեստագիտուհիները բաւական լուրջ խոչընդոտներու դէմ եղած են իրենց ձգտումները իրագործելու, ինչպէս նաեւ առօրեայ կեանքին նկատմամբ: Ասիկա պատճառներէն մէկն է, որ կին արուեստագէտները քանակով աւելի քիչ են քան տղամարդիկը. խօսքս ընդհանրապէս կիներու մասին է, ոչ անպայմանօրէն հայ: Հայրիշխանական *սիստեմը* ճգնաժամ է կինը եւ կնոջ տաղանդը, դարերով: Ես ալ այդ տագնապներէն զուրկ չեմ եղած: Թեմաներս մեծ հարց էին սկիզբը մօտիկներուս համար, մանաւանդ որ անոնք դեռ լաւ ծանօթ չէին գեղարուեստական աշխարհին. ճամբորդելն ալ հարցեր կը ստեղծէր երբեմն: Արեւելքի տղամարդոց կապը կնոջ հետ պատկանելիութեան կապ է, կինը կը համարուի տղամարդու սեփականութիւնը, հետեւաբար կը խնդրուի իրմէ բացարձակ հնազանդութիւն: Եթէ կինը նիւթապէս անկախանայ, սեփականութեան եւ իշխելու յոյսերը կը պակսին եւ այդ կրնայ բարկացնել տղամարդը. նոյնպէս եթէ կինը աւելի ուսանի, աւելի յաջողի, աւելի սիրուի: Տղամարդը կը վախնայ ու կը նախանձի, եւ հարցեր կը սկսին ծագիլ: Նման պայմաններու մէջ եղած եմ եւ միշտ նախընտրած եմ գործս եւ արուեստս... կարծեմ այդ լաւ որոշում էր: Այսօրուան անձս, մտային առողջութիւնս կը պարտիմ գործիս: Նոր սերունդին մօտ կը կարծեմ այս հարցերը նուազած են: Արդէն ներկայիս ծայրայեղ անհատապաշտութիւնը կ'իշխէ աշխարհի վրայ. կին թէ տղամարդ առանձին են: Ասիկա տխուր

երևույթ է, բայց նոյն աստեն կինը քիչ մը կ'ազատագրէ դարերու կաշկանդումէն:

Հ 7-Ուժգնօրէն *էրոթիք* գիծ մը կայ նկարներուդ մէջ, ուրկէ՞ կու գայ եւ ի՞նչ կ'ուզէ ըսել այդ գիծը:

Պ 7-*էրոթիք* թեման միշտ կայ նկարչութեան մէջ: Կը կարծեմ արուեստը կը դառնայ երկու հիմնական թեմաներու շուրջ, որոնք են կեանքը եւ մահը: Լաւ արուեստի մէջ այս երկու թեմաները կողք կողքի կ'ապրին: *էրոթիզմի* մէջ ալ նոյնպէս. կայ ցանկութիւնը «Միւսին» (գլխազիր մենով), որ հակառակ սեռն է, յաւիտենական օտարը, որուն հետ կարելի է միանալ միայն կարճ ակնթարթի մը մէջ, *օրկազմի* պահը, որ ցանկութեան մահն է: Ցանկութեան եւ մահուան երկու բեւեռներուն մէջ կրնան ամփոփուիլ կեանքի բոլոր երանգները: *էրոթիզմը* կրնայ շատ անմիջական եւ ուղիղ ձեւով արտայայտել կեանքի բոլոր երանգները: Ինչո՞ւ չօգտագործել զայն:

Հ 8- Եղա՞ծ են քեզմէ առաջ հայ նկարչուհիներ, որոնք նման «զգայացունց» գործեր նկարած են:

Պ 8-Անկեղծօրէն, փնտռտուք չեմ ըրած, բայց մինչեւ այն աստեն որ արուեստ եւ արուեստագիտուհի կայ, վստահ եմ որ նման թեմաներ օգտագործուած ըլլալու են: Նաեւ վստահ եմ, որ ապագայ սերունդները նոյնպէս այս թեմաներով պիտի նկարեն:

Հ 9-Կրնա՞ս ըսել, թէ արուեստդ կ'արտայայտէ ըս-փիւռքահայ արուեստագէտ կնոջ հոգեկան աշխարհը, թէ՞ «հայ»ը հոն տեղ չունի:

Պ 9- Չեմ կրնար ըսել որ հայը տեղ չունի նկարներուս մէջ, ոչ ալ կրնամ ըսել որ կ'արտայայտեմ հայը: Այս բաները անգիտակցաբար կ'անցնին արուեստի մէջ. գեղանկարչական լեզուն, *սիմպոլ* թէ գոյն, իր արմատները ունի ենթագիտակցութեան մէջ, անհատական եւ ցեղային: Ծնած ըլլալով հայ ընտանիքի մէջ, ստացած ըլլալով հայկական ուսում եւ կրթութիւն, կը կարծեմ թէ փախուստ չկայ. հայը երակներուս մէջ է եւ անպայման տեղ մը կ'արտացոլայ նկարներուս մէջ: Բայց նաեւ կ'արտացոլայ խառնուած այլ երանգներու: Ես նոյնքան լիբանանցի եմ եւ ունիմ անհատական իմ պատմութիւնս՝ լեցուն անձնական ցաւերով, յուզմունքներով: Այս բոլորը խառնուած են իրարու:

Հ 10-Կը պատկերացնե՞ս, որ օր մը կրնաս աշխատիլ սփիւռքահայ բանաստեղծուհիի մը հետ, թարգմանելով անոր քերթողութիւնը նկարներովդ:

Պ 10.-Ընդհանրապէս այսպիսի գործակցութիւն մը կրնայ պատահիլ շատ անմիջական եւ աննախատեսուած ձեւով: Նկարագարդումը (illustration) տարբեր է գեղանկարչութենէն: Պատկերագարդումը կը ստեղծուի, որպէսզի օգնէ գրութեան, զարդարէ զայն. գեղանկարչութիւնը կ'ապրի ինքն իրմով, որովհետեւ ինքն իր մէջ ամբողջական է: Ես գեղանկարչուհի եմ, նկարագարդում չեմ ըրած, չի հրապուրեր զիս: Ասիկա չի նշանակեր որ չեմ ազդուիր բանաստեղծներէ եւ չեմ ներշնչուիր անոնցմով: Այդ մէկը շատ կը պատահի անմիջականօրէն: Շատ սիրած եմ Արթիւր Ռեմպոյի «Սով» բանաստեղծութիւնը օրինակի համար եւ նկարած անկէ ներշնչուած. այլ

բազմաթիւ օրինակներ ալ կան: Ուրեմն կարելի է, բայց սիրահարութեան պէս բան մըն է, չես գիտեր ե՞րբ եւ որո՞ւ հանդէպ կ'ըլլայ:

Հ 11-Ընդհանրապէս ի՞նչն է որ կը ներշնչէ քեզ եւ կը մղէ վրձինը ձեռք առնելու:

Պ 11-Առաւօտեան արթննալս եւ վրձինները ձեռք առնելս, երբեմն կը թուի ինծի բաժին մը երեւակայական համաձայնագրէ մը, որ ստորագրած եմ այն անձերուն հետ, որոնք բացակայ են կեանքէս, բայց զիս իսկապէս սիրած են, տուած ամէն բան եւ կ'ուզեն տեսնել զիս լաւ մէկը, մաքուր հոգիով: Ասոնցմէ են օրինակ, հայրս եւ մօրաքոյրս: Համաձայնագրի յօդուածներէն մէկը կ'ըսէ՝ ստանալէ ետք այդ բոլոր բարիքները այդ անձերէն, պէտք է կառչած ժամս որոշ արժէքներու, ջուսահատիմ, ջանձնուիմ, գործերուս մղող ուժը ըլլայ միշտ սերը. փորձեմ ստեղծագործել միշտ: Լուրջ պայմանաւորուածութիւն մըն է, որ կը յարգեմ շատ. ասիկա միշտ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ կը պահէ զիս այդ սիրելի հոգիներուն հետ, եւ համաձայնագիրը իր աւարտին կը հասնի, երբ միանամ անոնց վերստին: Մինչ այդ, կայ արուեստը, որ աղօթքի եւ մաքուր ժամալու իմ ձեւն է:

Հ 12-Նկարներուդ մէջ տիեզերական առանձնութիւն մը կայ, որ բնաւ յոռետեսական չէ, այլ կը մղէ դիտողը, որ պահ մը անջատուի շրջապատէն, խոկայ եւ սուգուի ինքն իր մէջ. ուրկէ՞ կու գայ այս պայծառ առանձնութիւնը:

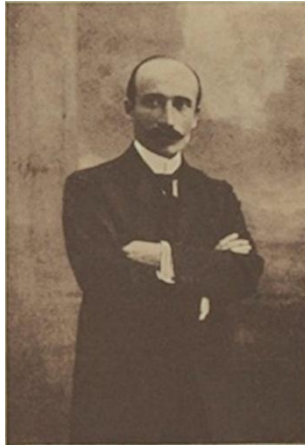
Պ 12- Առանձնութեան շատ մեծ սիրահար մըն եմ եւ կը կարծեմ այդ մէկը կ'արտացոլայ նկարներուս մէջ: Առանձնութիւնը ամենէն հիփսական պայմաններէն մէկն

է ստեղծագործութեան: Պէտք է առանձին լինել, ինքն իրեն ծանօթանալու համար: Այլ միջոց չկայ: Երբ Թարթուվաքիին կը հարցնեն, թէ ի՞նչ կը խրատէ հետագայ արուեստագէտներուն, կ'ըսէ. «Թող սիրեն իրենց առանձնութիւնը»: Ներշնչումը աղմուկ եւ ժխոր չի սիրեր, աստուածային է եւ կը փնտռէ մտերմութիւն եւ լռութիւն: Հոգեւոր շնորհք կը գտնէ միայն այն անձը, որ կը համարձակի աշխարհին ուժեղ կից մը տալ եւ լռել, մտիկ ընելու ներշնչման ձայնը: Երկնային գիրքերուն մէջ եւս կը տեսնենք, թէ ինչպէ՛ս Աստուած իր սիրելիները կ'ուղղէ անապատ, որպէսզի կարենան լսել զինք:

Արուեստագէտն ալ նոյնպէս իր ներշնչումը կը գտնէ իր անապատին՝ արուեստանոցի չորս պատերուն մէջ:

«ՄԻ՛ ՄՈՌՆԱՐ ԶԻՍ»

(1864 Տիարպէքիր-1934 Գահիրէ)

-Ինչպէ՞ս դիմեմ ձեզի՝ Յովհաննէս Գայաեա՞ն, թէ՞ Մխիթար Պոնտացի:

-Կախում ունի թէ ինչպէ՞ս պիտի ներկայացնես զիս՝ որպէս բառարանագի՞ր, բանաստե՞ղծ, թէ ուսուցիչ:

-Դժուար է զանազանութիւն դնել. անշուշտ՝ բոլորն ալ. բայց կը նախընտրեմ Յովհաննէս Գայաեան, որովհետեւ այսօր, եթէ ճանչցող պիտի ըլլայ ձեզ, այդ անունով պիտի ճանչնայ, որպէս «Բառարան Գանձարան Հայերէն Լեզուի»-ի հեղինակ. կարելոր աշխատութիւն մը, որ մինչեւ այսօր ալ կ'օգտագործուի, թէեւ որպէս առցանց բառարան:

-Բառարանը ի՞նչ կապ ունի ցանցին հետ, չհասկցայ...

Չլսելու տուի հարցումը. ինչպե՞ս պիտի բացատրեի «առցանց»-ը:

-Հետաքրքրական գտայ ձեր «Մի՛ Մոռնար Ջիս» փոքր գրքոյկ-տետրը,- ըսի,- որ նորութիւն ըլլալու էր իր ժամանակին մէջ՝ 1912-ին: Ընդունելութիւն գտա՞ւ աստենին այդ գրքոյկը:

-Բայց ի՞նչ կը հասկնաս «ընդունելութիւն գտաւ» ըսելով. այս խօսքը տարբեր իմաստ ունէր հարիւր տարի առաջ՝ որակի հաստատում էր:

-Ճիշդ էք, այսօր ծախքի քանակին կ'ակնարկէ միայն. միջոց չունինք սակայն գիտնալու, թէ ի՞նչ էր տպաքանակը եւ քանի՞ օրինակ ծախուեր է անկէ: Ինչպե՞ս որոշեցիք նման գիրք մը գրել-հրատարակել:

-Քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ չես գտներ մարդ մը, որ իր ծննդեան ճիշդ օրն ու տարին չգիտնայ: Այս կարելորդ դէպքին տարեդարձը ընտանեկան եւ բարեկամական շրջանակներու մէջ վայելուչ կերպով կը տօնուի շնորհաւորութիւններով, մաղթանքներով եւ նուէրներով: Ուրախալի է, որ այս գեղեցիկ եւ միանգամայն օգտակար սովորութիւնը սկսած է մեր մէջ ալ մուտք գործել, թէեւ տակաւին բաւական ստուար է թիւը անոնց, որոնք իրենց աշխարհի լոյսը տեսած օրն ու տարին չեն գիտեր ու գիտնալու ալ հոգ չեն տանիր:

-Պարո՛ն Գայաեան, պէտք է ըսել, որ հարիւր տարի առաջ ձեր ունեցած այս գեղեցիկ գաղափարը նաեւ գեղեցիկ կերպով իրագործուեր է:

-Յիշեալ սովորութեան մեր մէջ ընդհանրացումը դիւրացնելու համար այսօր հրապարակ կը հանեմ

ներկայ գործս, որ սահմանուած է կէտաւոր տողերուն մէջ, ծնունդը պատահած ամսաթիւին դէմը, ամփոփելու ընտանիքին անդամներուն, ազգականներու, բարեկամներու, դպրոցակիցներու եւ մեզի հետ շփման մէջ գտնուող կարելոր անձնաւորութեանց անունները (ըստ կարելոյն՝ ինքնագիր) եւ ծննդեան վայրն ու տարեթիւր: Յանձնարարելի է նշանակել նաեւ մօտաւորներու ամուսնութեան եւ մահուան թուականները :

-Իսկ իւրաքանչիւր էջին քառատողերը ինչո՞ւ են:

-Տարուան օրերուն թիւով քառեակներ պատրաստած եմ զանազան պարագաներու եւ տարբեր տպաւորութեանց ներքեւ, առանց երբեք խորհիլ յաւակնելու, որ անոնք միացած, գրական արժանիք մը կրնան ներկայացնել, յայտնի ըլլալով որ չորս անձուկ տողերու մէջ ինծի տուն տուողը աւելի օգտապաշտութիւնն եղած է, քան ներշնչումը: Գաւաթ մը ջուր կրնա՞մ ունենալ:

Յստակ էր, որ մարդուն ձայնալարերը ուսուցչութեան օրերէն փաստուեր էին:

-Ջուր, ի հարկէ՛, նաեւ սո՞ւրճ:

-Ո՞վ կրնայ սուրճին ոչ ըսել: Քաղցր, փրփրոտ: Ջանադիր եղած եմ պարզապէս օգտակար խորհուրդ մը մարմնացնել, տաղաչափական ըստ կարի վայելուչ պատմուճանի մը մէջ:

Սուրճէն քանի մը պուտ առնելէն ետք, երբ երանութեամբ կը վայելէր զայն, անցայ աւելի փշոտ հարցի մը:

-Պարոն Գայաեան, Մարգուան ծնած, Անաթոլիա գոլէճը աւարտած, ֆետայի դարձած եւ... մահուան դատապարտուած... ինչո՞ւ:

-Գոլէճը աւարտելէ ետք անմիջապէս ուսուցչութեան անցայ. տնօրէնը փրոֆ. Կարապետ Թումաեանն էր, որուն հետ հիմնեցինք «Փոքր Հայքի Կազմակերպութիւն»-ը, 1895-ին, նպատակ ունենալով բարձրացնել ժողովուրդին ազգային գիտակցութիւնը: «Եաֆթայի ցոյցը» առիթ դարձաւ, որ կառավարութեան աչքը գոլէճին վրայ կեդրոնանայ...

-Եաֆթայի ցո՞յցը,- չէի լսած նման ցոյցի մասին:

-1892 Դեկտեմբերին, Փոքր Հայքի շատ մը քաղաքներու եւ գիւղերու պատերուն վրայ նոյն գիշերով կը փակցուին հակասուլթանական միեւնոյն կոչերը. թրքերէն այդ կոչերը, իրենց բովանդակութեամբ յայտնի չէին ըներ որ հայերու կողմէ գրուած են, սակայն անոնց միաժամանակեայ երեւումը իրարմէ հեռու քաղաքներու պատերուն վրայ, կ'ապացուցէր թէ այդ կազմակերպուած կուսակցութեան մը գործն է: Պատմութեան մէջ «Եաֆթաներու դէպքը» անունով յայտնի հնչակեան այդ ցուցական նախաձեռնութեան կը յաջորդեն մեծ թիւով ձերբակալութիւններ: 49 անձեր բանտ նետեցին, ցկեանս կամ մահապատիժով: Գայաեանին զուիցերիացի-գերմանուհի կինը, որ Եւրոպա կը գտնուէր, Լոնտոն անցաւ եւ հանրային կարծիքը ոտքի հանեց: Բարձր Դուռը, Պոլսոյ դեսպանին միջոցով տեղի տուաւ, եւ մեզ... կախաղան հանելու փոխարէն աքսորեցին: Մնացեալ 47-էն հինգը կախաղան հանուեցան...

-Յետոյ Աղեքսանդրիա եկաք:

-Ո՛չ, բանտէն ազատելէ ետք գացի Էտինպուրկ, ուր մանկավարժութեան հետեւեցայ, հոգեբանութեան եւ համեմատական լեզուաբանութեան: Անկէ ետք էր, որ 1910-ին Աղեքսանդրիա եկայ, Պօղոսեան Ազգային վարժարանին որպէս տնօրէն:

-Այդքան թունդ կուսակցական ըլլալէ ետք, քիչ մը զարմանալի կը գտնեմ որ բոլորովին ձեռք քաշեցիք քաղաքական գործէն:

-Համոզուած էի, որ եթէ կուսակցութիւնները իրենց ջանքերը միացնեն, շատ աւելի լաւ արդիւնքի կրնանք հասնիլ Թուրքիոյ մէջ: Բայց երբ չկրցայ զիրենք համոզել, յուսահատեցայ... Մանուկներու եւ պատանիներու հետ աշխատիլը շատ աւելի արդիւնաւետ էր:

-Արդիւնաւետ նաեւ այն իմաստով, որ քերականութեան դասագիրքեր կազմեցիք:

-Նաե՛ւ այդ:

-Վերադառնալով ձեր խիստ ինքնուրոյն գրքին՝ «Մի՛ Մոռնար Զիս», տեղ մը գայն ձեր «բանաստեղծական երկրորդ գիրքը» կոչեր են. բայց յստակացուցիք արդէն ձեր նպատակը: Իսկ առաջինին՝ «Առաջին Մրմունջք»-ին համար ի՞նչ կ'ըսէք:

-Պատանեկան թոթովանք կ'ըսեմ... 1913-ին ալ Գահիրէ գացի... Այդ օրերուն հայ անունը տակաւին շատ ծանրակշիռ էր... շատ արագ դասախօս դարձայ Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ, 1918-1924, 5 տարի ալ դասաւանդեցի Ինկլիշ Սքուլին մէջ:

-Չէի գիտեր...

Է՛հ, շատ բան չէք գիտեր դուք, «արդի»-ներդ...,- թեև
ձայնը հեզնական էր, բայց ժպիտը շատ բարի էր, գոնե
այդպես թուեցաւ ինձի:

-Մեզի համար ձեր ամենէն արժէքաւոր աշխատանքը սակայն կը Բնայ «Բառարան Գանձարան Հայ լեզուի»-ն, չէ՞ք կարծեր:

-Ինձի համար բոլորն ալ զաւակներս են...

Ի՞նչ ըսէի:

-Վերջին խօսք մը ունի՞ք մեր ընթերցողներուն:

-«Իմ միակ փափաքն է, որ ամէն հայ եղբայրանայ ոչ միայն հաւաքական գործերու, այլ նաեւ կրթական լայնախոհութեան մեջ»: Ահա՛ վերջին խօսքս ձեզի...

ԿՈՒՇՏԸ Ի՞ՆՉ ԿԸ ՀԱՍԿԵՆԱՅ

(Զրոյց երկուքի միջեւ)

«Կուշտը ի՞նչ կը հասկնայ անօթիին վիճակէն», կ'ըսէ ժողովուրդը եւ ճիշդ կ'ըսէ:

-Պիտի երթամ:

-Ո՞ւր:

-Դեռ չեմ գիտեր, բայց պիտի՛ երթամ:

-Ինչո՞ւ:

-Կը հարցնես ինչո՞ւ... չե՞ս գիտեր ինչո՞ւ:

-Քիչ մը կարծեմ գիտեմ...

-Ա՛լ յոգնեցայ՝ մէկ տեղէն միւսը եկայ կրակէն փախչելով, կրակը ետեւէս հասաւ:

Խանութի երկու դրացիներ, առտու կանուխ եկեր, խանութները բացեր, խնկեր էին եւ հիմա քովէ քով սուրճ կը խմէին:

Պահ մը լռեցին:

-Երանի սկիզբէն իսկ ուրիշ տեղ մը երթայի՝
Գանատա, Գերմանիա, Շուէտ...,- կարծես ինքն իրեն կը
խօսէր,- լաւ որ դէռ չեմ ամուսնացեր:

-Բայց նշանուեր ես...

-Այն օրերուն մտածեցի, հայո՛ւ պէս մտածեցի՝
Հալէպը կրակներու մէջ է, Պէյրութը սկսաւ լաւանալ -
հաւատացի որ կը լաւանայ, որովհետեւ յիսուն տարիէ ի
վեր կրակներու մէջ էր, արդար էր որ ա՛լ լաւանար -
Հայաստանը մօտ է մեզի ըսի, Թուրքիան մօտ է ըսի...

-Ինչո՞ւ Թուրքիան ալ մտածեցիր:

-Ծնողներս այնթապցի են, Այնթապը մօտ է...
երեսունվեց տարեկան եմ, հազիւ տուն մը գտեր,
կանխավճարը տուեր էի... այդ ալ գնաց,- պիտի լար:

-Իրաւունք ունիս, մարդ տասը-քսան տարի կ'աշ-
խատի, ի վերջոյ պզտիկ տուն մը ունենալու համար, յետոյ
մէկ վայրկեանէն փուսը՝ փո՛ւֆ... վերջացաւ, գերոյի
իջանք...

-Գոնէ երթամ, սկսիմ անանկ տեղէ մը, որ չմտածեմ
ռումբ, կռիւ, հրդեհ... Արցախն ալ գնաց. ընկերս գացեր էր,
հող ամեր, այգի հասցուցեր էր եւ գինիի գործ կ'ըներ,
կ'ըսէր՝ եկո՛ւր, Յովի՛կ, եկուր, դրախտի պէս տեղ է...

-Պիտի երթա՞ս:

-Կատա՞կ կ'ընես, հազիւ որոշեր էի, Արցախն ալ
գնաց, չէ, չգնաց, ինչ կ'ըսեմ, տուաւ, ձեռքերը կտորտին,
տուաւ, կարծես հօրը ժառանգն էր... Բայց պիտի երթա՛մ:

Կրկին լռեցին: Խօսք փսացէ՞ր էր խօսելու:

Բացաւ Ազդակը. առանց առաջին էջին նայելու,
ետեւ դարձուց, ուղղակի վերջին էջը:

-Ի՞նչ կը փնտռես վերջին էջին մէջ:

-Նայիմ ո՞վ մեռեր է, ով փսացեր:

-Դուն փսացե՞ր ես:

-Մնացեր եմ, կարծեմ, եթէ ասիկա փսալ կը հաշուես:

Դուն ըսիր՝ քսան տարի տուն մը ունենալու համար կ'աշխատիս, մէկ վայրկեանի մէջ կը փլչի: Հապա հնութիւննե՞րը... Օօ եկեղեցի չփսաց չքանդեցին, բերդ չփսաց վար չառին... Վիզը տակը փսար այդ խաղերը ստեղծողներուն:

-Խա՞ղ, ի՞նչ խաղ:

-Այդ *քոմբիլթրի* խաղերը, որ մարդ կ'որսաս, կը սպաննես... այսօրուան զինուորները բոլորն ալ այդ խաղերով մեծցած տղաք են, իրենց համար մէկ է՝ *քոմբիլթրի*ն կոճակի՞ն կոխեր են, թէ ռումբի կոճակին... Ատոր համար ալ կ'երեւի հանգիստ կը քնանան: Խելքս չի հասնիր կոր: Պիտի երթա՛մ:

-Գնա՛, բայց նախ որոշէ ո՞ւր պիտի երթաս...

-Տեղ ալ չփսաց երթալիք: Ամերիկա կ'ըսէին, խենթի պէս դեսպանատուներուն առջեւ կէս գիշերներուն կարգի կը կենային: Գանատան շատ պաղ է ըսին, բայց Ամերիկայէն աւելի լաւ է ըսին... հիմա հոն ալ եկեղեցիներ կը հրդեհեն կոր եղեր, նոր տեսայ, կարդացի որ վերջին տարուան մէջ հարիւրէ աւելի եկեղեցի այրեր է:

-Ո՞վ է այրողը, չըսի՞ն:

-Չեն ըսած, կարծես աւելորդ լարուածութիւն չստեղծելու համար: Բայց գիտցողը գիտէ անշուշտ:

-Սպասե՛ք քեզի բան մը ցոյց տամ, գիշերը տեսայ, պահեցի, որ առտուն քեզի ըսեմ: Մտի՛կ ըրէ:

Քանի մը կոճակ կոխելէ ետք, լաչակով կին մը երեւցաւ պաստառին վրայ. կը խօսէր շատ հանդարտ, աչքերուն մէջ սատանայական բոցով մը:

-Բայց ասիկա AI-ով շինէր են կարծես:

-Օո մտի՛կ ըրէ կ'ըսեմ:

Ստիպուած լռեց, մտիկ ըրաւ:

«Տակաւին չէք հասկցած, ո՛չ... Մինչ դուք իրարու հետ կը վիճիք բառերը հնչելու կամ փոքր նախայարձակութեամբ մասին, մենք կը տեղափոխուինք ոչ միայն ձեր երկիրներէն, այլ եւ ձեր հաստատութիւններէն ներս. դուք մեզ կ'ընդունիք լայնախոհութեան անունով, մենք կը ժպտինք. Մենք կը խօսինք ճշունքի մասին եւ արդարութեան, դուք մտիկ կ'ընէք. բայց... չէք գիտեր թէ ՅԵՏՈՅ մենք ի՛նչ կ'ընենք: Մենք կը վերաձեւաւորենք ձեր ծրագիրները, քաղաքական ուժի կը տիրանանք եւ քննադատները կը լռեցնենք ցեղապատուութեան անունով: Դուք կը կարծէք թէ մենք կը հոգա՞նք այդ երկիրը, որմէ վաղուց ձեռք քաշեր են միւսները եւ ոչ ոք բան մը ըսեր է: Այդ երկիրը գործիք մըն է ձեզ շփոթեցնելու համար, բաժնելու եւ ձեր սկզբունքներէն ձեռք քաշել տալու համար: Նայեցէ՛ք Լոնտոնի, Պըրմինկհեմի, հիմա նաեւ Նիւ Ճըրզիի քաղաքապետներուն: Մենք ոչ միայն կը մերուինք, այլ կը վերաձեւենք ձեզ, կը վերաձեւենք ձեր մշակոյթը, ներսէն... Իսկ դուք կը վախնաք մէկ բառ իսկ ըսելու, շա՛տ կը վախնաք... Արթնցէ՛ք»: Լսեցի՞ր:

Չայն չկայ, լուռ է:

-Վախցա՞ր:

-Ըսել կ'ուզես որ դուն չե՞ս վախցեր:

-Կը կարծեմ, որ երբ գաղտնիք մը մեջտեղ կ'ելլէ, դիւրին կ'ըլլայ ճիշդ ճամբան գտնելը:

-Հիմա դուն ինձի՛ համար ճիշդ ճամբայ մը ցոյց տուր՝ ո՞ր երթամ:

-Չի նաստա՛ն:

-Չի նաստա՞ն... հոն ալ տիքթաթոր է կ'ըսեն...

Կրկին լռեցին:

-Ուր ալ երթաս, ամէն բան կը կորսնցնես՝ ոչ լեզու կը փայ, ոչ մշակոյթ:

-Կեանքս կը փայ գոնէ:

-Այսօր կը կարդայի, որ մենք միշտ այսպէս եղեր ենք՝ տկար, թշնամիներով շրջապատուած, բայց մեր մշակոյթը մեզ փրկեր է:

-Ձեմ՝ հասկնար՝ մշակոյթը Արցախը փրկե՞ց, մշակոյթը Հայաստանը պիտի փրկէ՞... Դժուար է հասկնալը, որ երկիր մը որքան մշակոյթի, նոյնքան եւ անելի բանակի պէտք ունի, զօրաւոր բանակի. չե՞ն ըսեր՝ իսաղաղութիւնդ պահելու համար պէտք է պատերազմիս... Այդ գրողը չ'ըսէ՞ր, թէ մշակոյթը ինչպէ՞ս մեզ փրկեր է:

-Ձէ, չ'ըսեր:

-Այսինքն՝ կամ հոս փանք, կամ երթանք եւ մշակոյթով փրկուինք. երկու պարագային ալ մարդու պէս ապրելու խօսք չկայ:

-Չկա՛յ... Բայց այսքան յոռետես ըլլալդ չէի գիտեր...

-Ամէն մարդ $1+1=3$ կը պոռայ, փսաս չունի, երբ ես ըսեմ՝ $1+1=2$, յոռետես՞ս կ'ըլլամ:

* * *

Ո՞ր փնաց երթալիք. թերեւս Հրա՞տ (Մարս) կամ
Լուսնթա՞գ... (Ժիւլիիթըր) Ամբողջ աշխարհը կ'եռեւեփի,
ամէն տեղ պատերազմ է, եթէ պատերազմ չկայ, սով կայ,
ու եթէ սով չկայ, ջարդ կայ... Եւրոպան մատները կը կրծէ
իր սխալ «մարդասիրութեան» համար, բայց բանը բանէն
շատո՛նց անցեր է: Եւ մարդիկ, անճրկած, կ'երթան այն
միակ տեղը, որ ապահով կը թուի, ուր աղուոր խոստում-
ներ կան, եւ ուր... պատերազմ չկայ պիտի ըսէի, բայց հո՛ն
է ամենէն մեծը պատերազմներուն՝ կրօններուն գիրկը:

ՄԱՆՆԻԿԻՆ ՀԵՏ ՍՈՒՐՃԻ

(1883 Սկիւտար-1960 Փարիզ)

-Այս հրաւերին շատ աւելի կանուխ կը սպասէի,-
ըսաւ Մաննիկ Պերպերեան իր մեղմ ձայնով, աչքերը
գետին յառած:

Հասկցայ որ կ'ականարկեր երեք մեծ տիկիններուն
հրաւերիս, որուն կը յուսար ինք ալ մասնակցած ըլլալ:

-Անկեղծօրէն՝ ուզեցի մտերմօրէն հանդիպիլ ձեզի
հետ, մինչ անոնց հետ հանդիպումը քիչ մը պաշտօնական
էր:

Հասկցաւ որ հասկցեր էի իր ականարկը եւ ժպտեցաւ
չարաճճի նայուածքով: Յետոյ աւելցուց.

-Բայց նախ՝ սուրճը:

-Առանց շաքարի, եռացած,- ըսի ոտքի ելլելով,- շատ արագ պիտի եռացնեմ, որովհետեւ ամէն բան պատրաստեր եմ արդէն:

-Գիտէիր ճաշակս,- հարցումի եւ հաստատումի միջեւ բան մը:

-Կ'ենթադրէի, ի վերջոյ Պոլսէն էք, հոն սուրճը շատ էական բան է կը կարծեմ:

Երբ սուրճին ափսէն ձեռքս խոհանոցէն եկայ, ինք կը դիտէր իր նկարներու հաւաքածոն, որ կազմեր էի համացանցէն առած: Հետաքրքրութեամբ կը դիտէր, կարծես ինք չէր անոնց բնորդը:

Իսկական պոլսեցիի ախորժակով ֆըրթ մը քաշեց սուրճէն եւ, աչքերը գոցած, պահ մը վայելեց սուրճին քաղցր դառնութիւնը, որ միայն արեւելքցիները կը զգան:

-Ըսէ՛ նայինք,- ըսաւ մտերմօրէն:

-Իրա՞ւ է Սիամանթոյիին հետ ձեր նշանուելուն պատմութիւնը:

Իրապէս ալ քիչ մը տարօրինակ էր այս երկու անուններուն միաձուլումը միտքիս մէջ՝ Սիամանթոն արեւմտեան գրականութեան մեծ անուններէն մէկը, մեծ նահատակ մը, լուսապսակը գլխուն, մինչ Մաննիկը Փարիզի թաղերէն մէկուն մէջ կը շարունակէր ապրիլ: Միտքիս մէջ չէին ներդաշնակուեր այս երկու անունները, որոնք այսօր լեռ-ձոր հեռու կը թուին իրարմէ:

-Դո՞ւն ալ չես հաւատար:

Լոճցի, ի՞նչ ըսէի, մանաւանդ որ փափուկ եւ ցաւալի հարց էր, ի վերջոյ Սիամանթոն չկար եւ ինք, եթէ իրաւ էր այս ամբողջ պատմութիւնը, ցաւը դեռ կը կրէր սրտին մէջ:

-Միկարէ՞թ մը,- առաջարկեցի:

Եւ այդպէս, դէմ դիմաց նստած, կորսուած մեր մտորումներուն մէջ եւ վայելելով պահը, ծխեցինք:

-Միամանթոյին հետ ունեցած իմ սերին մէջ քիչ մը աւելի գիտէի տրամաբանել, թերեւս անոր համար, որ ինքը աւելի շատ կը սիրէր ու կապուած էր ինծի... Եւ արդէն հասած էինք ամուսնութեան որոշումին,- ըսաւ տխրութեամբ:

-Դուք հոս, ինք Պոլիս...

-Շատ կը ճամբորդէր, բայց միշտ կը վերադառնար: Հաւանաբար գիտես նաեւ, թէ ինձմէ առաջ Սաթենիկը կար:

-Սաթենի՞կ:

-Այո, Ճաղթեան Սաթենիկ, իր նախորդ սերը, որմէ բաժնուեր էր աւելի քան վեց տարիէ ի վեր, երբ հանդիպեցանք:

-Անշուշտ նման ցաւալի յուշեր գրգռելու համար չէր որ ձեզ սուրճի կանչեցի...

-Այնքա՛ն տարիներ անցեր են որ... Լաւ ըրի՛ր կանչեցիր, Փարիզի մէջ որո՞ւ հետ պիտի կրնայի այսպէս համով-հոտով սրճելու առիթ ունենալ:

-Մեծ, ծանրակշիռ ընտանիքի մը միակ դուստրը եղեր էք, հսկայ հօր մը՝ Ռէթէոսի եւ նոյնքան մեծ երկու եղբայրներու՝ Շահանի եւ Օննիկի շուքին տակ մեծցած: Կը զարմանամ, որ ձեր մասին եղած գրութիւններուն մէջ բնաւ չի յիշուիր ձեր մայրը...

-Ա՛խ մայրս մայրս...,- հառաչեց, խորունկ տխրութեամբ:

Յանցաւոր զգացի. ի՞նչ նիւթի մասին խօսէի այս ազնուական տիկնոջ հետ, որ իր ցաւերը չվերյիշէր: Անճրկած լռեցի:

-Մայրս շատ կանուխ մահացաւ, հայրս խիստ էր ու յաճախ կ'ըսէր՝ «Մէկ-մէկ գիրք առէք, նստեցէ՛ք, կարդացէ՛ք»: Այդպէս ալ կ'ընէինք խոր լռութեան մէջ: Պատանեկան այս խիստ կեանքն է, որ տուած է ինքնամփոփուելու, գիրքերու մէջ ապրելու եւ կեանքէն դուրս եւ վեր փախու անջնջելի ճաշակը ամէնուս ալ...

-Օրիորդ Մաննիկ, կարդացի՞ք արդեօք, «Կիներ Հայրենիքի Էջերուն» յօդուածիս ձեզի նուիրուած բաժինը:

-Թէեւ կենցաղավարութիւնը կ'ըսէ, թէ «տիկին»-ով պէտք է դիմես ինձի, բայց քանի մտերմօրէն իրարու եկանք, Մաննիկն ալ բաւարար է... Իսկ դուն կարդացէ՞ր եւ իմ գիրքերս...

-Կարդացեր եմ ինչ որ ձեռքս անցեր է՝ գիրք թէ թերթերու եւ հանդէսներու մէջ հրատարակուած գրութիւն: Իսկ փացեալը՝ «Արձակ Երգեր», «Արեւոտ Ճամբան» եւ թարգմանութիւնները՝ ոչ դժբախտաբար:

-Այս օրերուն ոչ ոք կը կարդայ, մեր գիրքերը մոռացութեան տրուեր են, մինչ կը կարծէինք, թէ «մարդը կ'երթայ, իսկ գիրքը կը փայ»: Այո՛, փացէ՛ր են գիրքերը դէռ տոկացող եւ փակ գրադարաններու մէջ. ասիկա փախ կը նշանակէ՞: Այս օրերուն թերեւս անունս լսող հազիւ տասնեակ մը մարդ գտնես...

Դառն էր ձայնը, բայց նաեւ համոզուած. երկար տարիներ մինակ ապրելէ ետք, համակերպիլը կարծես բնոյթ դարձեր էր:

-Ամեն բան փոխուեր է,- ըսի, փորձելով մեղմացնել իր դառնութիւնը,- եւ շատ արագ կերպով. հիմա ընդհանրապէս ընթերցող չկայ, բոլորին դէմքը բջիջայիններուն մէջ մխրճուեր է. անեկթոտ մը պատմեմ՝ մարդուն մէկը կը մահանայ եւ երկինք կ'երթայ, ուր Գաբրիէլ հրեշտակապետը կ'ըսէ իրեն՝ «Շատ ալ լաւ կեանք մը ունէիր, բայց դէմքդ բջիջայինիդ մէջ էր, չտեսար որ այդ լաւ կեանքը եկաւ եւ քովէդ անցաւ-գնաց»... Այսօր այսպէս է դժբախտաբար:

-Կը դիտեմ, կը մտածեմ եւ շատ բան չեմ հասկնար,- ըսաւ Մաննիկը տխրութեամբ,- այդքան տառապանք որ կրեցինք Ջարդին եւ Գաղթականութեան, սրտմաշուքով եկեղեցի-դպրոց-ակումբ շինեցինք, որո՞ւ համար էր, գալիք սերունդին համար չէ՞ր. ահա՛ գալիք սերունդը եկեր է... Ի՞նչ է ըրածը. սովորական հայու չափ ալ չկայ...

-Նախ «Երեք Վիպակներ»-ը կարդացի. բայց ի՞նչ գիրք. հազիւ բացած, տեսայ թէ էջերուն ճի՛շդ մէջտեղէն, դանակի խորունկ կտրուածք մը կար, զիրենք երկուքի բաժնող... կարդալը դժուար եղաւ. կը կարծէի թէ ամէն էջը դարձնելուս, պիտի փրթէին անոնք...

Լռեցինք. անդրադարձայ թէ իւրաքանչիւրս իր խոհերուն հետ էր եւ զիրար չէինք լսեր կարծես. սուրճն ալ պաղեր էր մեծ գաւաթներուն մէջ, կիսով խմուած:

Բայց շարունակեցի, ինքզինքիս հետ խօսելու պէս.

-Կարդացի նաեւ «Հեթանոս Տղայ»-ն, որուն մէջ էր «Երեք Վիպակներ»-ը, իր երեք վիպակներով, նորութիւնը միայն երկու պատմուածքներ էին. երկու գրքոյկներն ալ նոյն տարին, նոյն տպարանէն, նոյն քաղաքը

հրատարակուած են. ինչո՞ւ. ինչո՞ւ նոր գիրքին մեջ նախկին պատմուածքները... թե՞ արդեօք նորը առաջինն էր... միջոց չունիմ ճշդելու, կ'օգնե՞ք...

Մաննիկը լուռ ժաաց:

-Հա՛, ըսեմ նաեւ, որ շատ սիրեցի «Հեթանոս Տղայ» պատմուածքը:

-Սիրեցիր, բայց չհանեցար...

Պահ մը կեցայ շուարած. վիրաւորե՞ր էի զինք, իր քնքոյշ հոգին, թե՞ իրապէս տարբեր բան էին այս երկուքը:

-Յստակ է որ չես մտածած այս մասին. կրնաս բան մը սիրել, բայց չհաննիլ, կամ հակառակը՝ չսիրել բայց հաննիլ. անշուշտ լաւ կ'ըլլայ, որ թե՛ սիրես, թե՛ հաննիս...

Կը շարունակէի լուռ ժաայ, մինչ Մաննիկը ինծի կը նայեր կրկին իր չարաճճի նայուածքով:

-Բայց ըսե՛, ի՞նչ բանն է որ սիրեցիր:

Արդեօ՞ք իր չունեցած գրախօսութիւնը կը սպասեր, կամ չապրած գրոյցներ իր գրականութեան մասին... Բայց ես ո՞վ էի որ խօսէի իր գրականութեան մասին:

-Գիտե՛մ, պիտի ըսես՝ ես սովորական ընթերցող մըն եմ միայն:

Մտածուժներս ճակտիս վրայ վազող տողերու պէս կ'երեւայի՞ն արդօք, թե՞ այս տիկինը միտք կարդալու յատկութիւն ունի...

-Բայց ըսե՛, սիրով կը լսեմ:

Շնորհ մը կ'ընէր կարծես: Սակայն՝ հաճելի շնորհ մը:

-Նախ որ սկիզբը իրլանտացի մըն է հերոսը, իսկ հայը երկրորդական կը թուի. յետոյ՝ հայերուն մասին

ըրած սրամիտ եւ թաքնուած երգիծանքով գրուած ձեր տողերը. չէի գիտեր որ նման ջիղ մը ունիք,- ըսի քաջութիւն առած,- օրինակ՝ «Իսկ երրորդին համար ըսին որ արուեստագէտ չէր. ան Հայ էր միայն...»: Կարծես հայ ըլլալը արուեստագէտ ըլլալու պէս բան մըն է, կամ ինքնին բաւարար է արդէն: Յետոյ Միթին կը հարցնէ «Ի՞նչ է Հայ ըլլալը»... Շատ սիրեցի, որ Փարիզի հայ տղաքը կը ներկայացուին Փարիզ ապրող իրլանտացի նկարիչի մը կողմէ. թարմ շունչ մըն է ասիկա, տիկի՛ն, որ զովութիւն կու տայ կարծես ընթերցողին: «Քովը նստողը պատասխանեց դարձեալ թէ Հայ էր այդ տղան. իր ձայնին շեշտին եւ նայուածքին մէջ դրածէն հասկցնել ուզելով որ Հայ ըլլալը արդէն ամբողջական բան մըն էր ինքնին, տեսակ մը մասնաւոր եութիւն, որ կրնայիր հասկնալ, կամ չհասկնալ...»:

Մաննիկը ուշադիր կը հետեւէր ամէն խօսքիս. վախցայ որ սխալ բաներ կ'ըսէի. բայց դէմքը խիստ չէր, պարզապէս շղարշի նրբութեամբ հետաքրքրութիւն մը կը թափառէր հոն: Ըսելիքներս չէին վերջացեր տակաւին, կարծես հին օրերու դպրոցական եսս էր, որ դասընկերուհիներուն խանդավառութեամբ կը պատմէր նոր կարդացուած գիրքի մը մասին, ուզելով զիրենք եւս խանդավառել անով:

-Շատ շատ սիրեցի օտար աղջիկներուն մեր տղոցմով խանդավառուելու պատճառը, որ շատ աղուոր գտեր էք՝ «Արմէնը գիտեր տեղին ճիշդ բառ մը գետեղել, Արեւելեան իմաստութեամբ լեցուն: Եւ գիտեր մանաւանդ խորհուրդով լեցուն լռութիւններ պահել: Օտար աղջիկը

շուտով սկսաւ պատգամի մը պէս դիմել այդ իմաստութեան: Եւ հեշտանքով թափառիլ այդ լռութիւններուն շինած, խորութիւն ու բարձրութիւն ունեցող մթնոլորտին մէջ»:

Լռեցի, սպասեցի: Ինք ալ լուռ էր:

-Երբ կարդացի՝ «Անխուսափելի Վտանգը Հայ Տղուն», ըսուած ֆրանսացի կամ Փարիզ ապրող աղջիկներուն համար, պահ մը մտածեցի՝ ճանչցե՞ր էք Շահնուրը:

-Ասիկա հարցո՞ւմ է թէ մտածում միայն,- ըսաւ տեսակ մը անհասկնալի տխրութեամբ:

Եւ ա՛լ չխօսեցաւ: Լռութեամբ իմեցինք սուրճին վերջին կաթիլը, մինչ Սիամանթոյի ոգին կարծես կը շշնջար Մաննիկի ականջին, այնքա՛ն քնքուշօրէն տխուր էր իր նայուածքը:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄՈՒՐ ՖԱԹԻՄԻ ՀԵՏ

(1898 Ադեքսանդրիա - 1965 Հայաստան)

Հարցում - Բայց ո՞վ էք դուք եւ ինչո՞ւ այսպիսի անսովոր անուն մը ունիք:

Պատասխան - Եգիպտահայոց մէջ ինձմէ զատ երկու Մամուրներ եւս կան՝ Յովսէփ Մամուր, 1907 թուականին ծնած եւ Արսէն-Նուպար Մամուր, 1941-ին ծնած: Իսկ ես... 1898-1965-ի միջեւ սեղմուած է կեանքս... Մնացեալը դո՛ւն ենթադրէ՛-որոշէ՛...

Հարցում - (Յստակ է որ յստակ պատասխաններ պիտի չստանամ այս մարդէն). ուրե՞ժս դուք այդ անուններէն մէկուն մեծ եղբայրն էք հաւանաբար, կամ զարմիկը, միւսին ալ հա՞յրը: Բայց շատ ալ կարեւոր չէ այս

պահուն: Իսկ Մամուրը հաւանաբար Մամուրեանին կրճատու՞մ է, չէ՞... (Կրկին պատասխան չկայ. չէ՛, դժուար պիտի ըլլայ սա մարդը խօսեցնելը) Մամուրը հասկցանք, Ֆաթիմին է որ հասկնալի չէ:

Պատասխան - Աշխատասիրութիւններու ցանկը աչքէ անցուցէ՞ր ես...

Հարցում - Ը՛, մէկ վայրկեան նայիմ... Այո՛... The Moslem Nobility 1929, The Moslem Nobility of the World 1935, The History of The Caliphal and Imperial Fatimi Dynasty, The History of the Caliphal Congress of Cairo 1926, The Universal Mamour Language... Հասկցայ (բան մըն ալ չհասկցայ), բոլորն ալ անգլերէն լեզուով, բոլորն ալ իսլամութեան եւ իսլամական իսալիֆաներուն մասին: Դուք հայերէն գիրք չունի՞ք:

Պատասխան - Կրկին կը հարցնես բան մը, որ պէ՛տք էր գիտնայիր. նոյն ցանկին մէջ նայի՛ր...

Հարցում - «Աշխարհն անիրաւ դժոխք մէ՛ իրաւ» 1935, «Տիեզերական Երագահան» 1935, «Տիեզերական Կախարդագիրք» 1935, «Գրչագրօսանք», «Սիրոյ կնճռոտ ու խրթին՝ կապեր որ գէշ կը փրթին», «Պաշտօնէի մը անգին՝ տխուր կողմերը կեանքին»... Կարծես լուրջ գործեր չունիք, հը՞...

Պատասխան - (քար լռութիւն):

Հարցում - Կը ներէք, պէտք էր աւելի ուշադիր նայէի... «Պատմութիւն Եգիպտոսի Անկախութեան Չանքերուն», «Եգիպտոսի Լիակատար Ժամանակագրութիւնը», «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը եւ Գաղութահայութիւնը» 1934, «Պատմութիւն Եգիպտահայութեան»

1934 «Միոն» թերթին մեջ, «Աշխարհ եւ Մարդկութիւն», «Արուեստ Երգիծարանութեան եւ Հայ Երգիծարաններ», «Ալշամս Փիլիսոփան» ... Բաւական ճոխ ցանկ մըն է ձեր ստեղծագործութիւններուն ցանկը:

Պատասխան - Ինծի համար սակայն ամենէն կարելորը կը համարեմ The Universal Mamour Language անգլերէն գիրքս, որ իմ կողմէս հնարուած տիեզերական նոր, ամենահարուստ եւ կատարեալ լեզուի մը քերականութիւնն է: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց նախագահ Հարտինկի նուիրուած, Նիւ Եորքի եւ Քոլումպիա համալսարաններու փրոֆէսոր Dr. W. E. Aughinbaugh-ի միջոցաւ, Ամերիկեան կառավարութենէն ճանչցուած իբր Տիեզերական Լեզու 7 Մարտ 1922-ին Di 800.402/25 եւ Di 800.402/26 թուակիր պաշտօնագիրներով...

Հարցում - Բայց ինչո՞ւ մենք, հայերս ոչինչ գիտենք այդ մասին:

Պատասխան - Մենք հայերս ինչի՞ մասին ի՞նչ գիտենք որ... մանաւանդ երբ «բան»-ը կու գայ հարիւր տարուան հեռաւորութենէն. Հայոց Պատմութիւնը չենք գիտեր, իմ տիեզերական լեզուի քերականութեա՞ն մասին լսած պիտի ըլլայինք եւ գիտնայինք... ի՞նչ կ'ըսես, կարծես հայ չես. ի դէպ՝ հա՞յ ես:

Հարցում - Անշուշտ հայ եմ, ինչո՞ւ է այս անհեթեթ հարցումը:

Պատասխան - ի՞նչ գիտնամ, այնպիսի անհեթեթ հարցումներ կը հարցնես որ...

Հարցում - Լաւ, ընդունեցի. գոնէ մեզի ըսէք թէ ինչպէ՞ս, ուրկէ՞ մղուելով գրեր էք «Տիեզերական Երազահան»-ն ու «Տիեզերական Կախարդագիրք»-ը. եւ, ներող կ'ըլլաք հարցումիս՝ ինչո՞ւ Տիեզերական:

Պատասխան - Սկսիմ «Տիեզերական Կախարդագիրք»-էն. բայց աւելի լաւ պիտի ըլլայ, եթէ այդ գիրքին նախաբանը կարդաս, որոշ բաժիններ մէջբերես հարցազրոյցիդ մէջ, յետոյ ժամանակին մասին հարց տաս ինծի:

Հարցում - Անմիջապէս... Առաջին էջին վրայ ձեր լուսանկարը կայ, որուն տակ գրուած է՝ «Ելեւմտագետ եւ արդի առեւտրաբան, վկայեալ Օքսֆորտէն». այսինքն դուք գիտութեան մարդ էք, վկայեալ, ինչո՞ւ ուրե՛ս կը զբաղիք ոգեհարցական նիւթերով. քիչ մը անյարիր կ'երեւի աչքիս: Բայց շարունակեմ կարդալ եւ տեսնենք թէ ի՞նչ պիտի գտնենք այս նախաբանին մէջ:

«Հոս քանի մի տեղեկութիւններ կ'ուզեմ տալ հայոց մէջ գոյութիւն ունեցած կամ այդպէս կարծուած կախարդագիրքերու մասին»:

«Ժողովուրդին մէջ այն հաստատ համոզումը կը տիրէ, որ հայերէն լեզուով կան այնպիսի գիրքեր, որոնք ցոյց կու տան ոգիներու հետ հաղորդակցութեան մտնելու կերպերը, մարդուս կու տան այնպիսի կարողութիւն մը, որ ուզածը կրնայ ընել, եւ կամ կը բացատրեն հմայելու (*պիլիլի* ընել) զօրաւոր միջոցները»:

«Մասնաւոր ուսումնասիրութեան նիւթ ըրած ըլլալով այս գիտութիւնները, հազարաւոր անձերու հետ շփման մէջ մտած եմ տարիներու ընթացքին, որոշ տուեալներ ստանալու համար այս մասին. եւ տեսած եմ,

որ հակառակ ժողովուրդին մեջ այդպիսի գիրքերու վրայ տիրող հաստատ համոզումին, ոչ ոք տեսած է կամ ունի այդ գիրքերը, այլ գրեթէ ամենն ալ կա՛մ իրենց մեծ հայրեն, կամ հորեղբայրեն եւ կա՛մ տարբեր ծերերէ լսած են, որ այդպիսի գիրքեր կան»:

«Իրականութիւնը այն է, որ ժողովուրդին զիտցած անուններով հայերեն գիրքեր գոյութիւն ունին եւ սակայն անոնց պարունակութիւնը ժողովուրդին զիտցածէն բոլորովին տարբեր է: Տրուած ըլլալով այդ գիրքերուն շատ հազուագիւտ ըլլալը, միշտ գաղտնի պահուիլը, շատ մը ծերեր ուզած են անոնց անունը շահագործելով՝ խորհրդաւոր եւ պատկառելի «հով» մը առնել եւ ակնածանքով շրջապատուիլ, ու ազդել իրենց շուրջիններուն վրայ»:

«Հոս կու տանք այդ գիրքերուն մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ, անոնց այբբենական կարգով».

1. ԱՂԹԱՐՔ - Երկրորդական աստիճանի կախարդագիրքի անուն ունեցող գիրք մը: Ասոր մէկ ձեռագիրը 1918-ին տեսայ Ամմանի մօտ գտնուած Սալդ քաղաքին մէջ, Անգլիացոց առաջին նահանջէն ետք երբ հոն մտայ թուրք բանակին հետ: Այդ ձեռագիրը ուրիշ շատ մը գիրքերու հետ լքուած էր տանիքի մը վրայ եւ բացատրեցին թէ փախուստ տուած հայ գաղթականներու կը պատկանէր:

Գիրքը ոչ մէկ կախարդական պարունակութիւն ունի: Մէջը կան շատ մը խրատներ, հեքեաթներ, տոմարական հաշիւներ եւ աստղերու վրայ տեղեկութիւններ

2. ԱՂՈՒԷՍԱԳԻՐՔ - Վերին աստիճանի կախարդական անուն հանած գիրք մը: Ասոր մէկ ձեռագիրը տեսայ 1917-ին Սուրիոյ Տարաս ըսուած քաղաքը, հայ գաղթականի մը քով: Կախարդական ոչ մէկ տող կայ մէջը: Վերինին պարունակութեան նման է. խրատներէ աւելի ոյժ տրուած է թուաբանական պարզ հանելուկներու. ունի նաեւ գեղջկական ոտանատրոներ:

3. ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԷՏ - Կախարդական շատ մեծ եւ զօրաւոր անուն հանած գիրք մը: Ասոր ոչ ձեռագիրը եւ ոչ տպագիրը կրցած էի տեղ մը տեսնել, երբ 1927-ին Վիեննայի Միսիթարեան տպարանէն լոյս տեսաւ: Կ. Յ. Պասմաճեանի կողմէ: Կախարդական ոչ մէկ տող ունի, այլ է «բառարան բժշկական նիւթոց»:

4. ԱՓԻՄԷՐՏԷ կամ ԷՓԻՄԷՐ ՏԷՍ - Այս ալ շատ մեծ անուն ունի ժողովուրդին մէջ, որ կը կարծէ թէ զայն ունեցողը եւ կարդացողը ուզածը կրնայ կտրել եւ կապել...: Սակայն ասոր ճշգրիտ մէկ օրինակը տպագրուած է 1796-ին Վենետիկ, «ի տպարանի Անտօնի Պօլթոլի», Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի կողմէ եւ ամբողջապէս կը պարունակէ տարեկան գուշակութիւններ, տոմարական գիտութիւն, թէ Զատիկը կամ Ս. Սարգիսը ո՞ր տարին երբ կու գայ, շատ մը խրատներ ու զբօսեցուցիչ խաղեր, ամէնը 456 էջ: Անոնցմով կատու մը կարելի չէ սրկէ հոն տանիլ: Կախարդական ոչինչ կը պարունակէ:

5. ՎԵՑՅԱԶԱՐԵԱՅ - Ժողովուրդին մէջ գրեթէ ամէն ոք լսած է ասոր անունը, իբր կախարդական կամ մոգական գիրքերու գերադրականը:

«Ասոր երկու ձեռագիրները կրցած եմ տեսնել, մին 1917-ին Դամասկոսի մէջ, Կիլիկիայէն հոն եկած հայ գաղթականներէն մէկուն քով. իսկ միւսը Սալո քաղաքին մէջ 1918-ին, լքեալ գոյքերու մէջ, երբ Աղթարքին հանդիպեցայ, ինչպէս ըսի վերը: Երկուքին անունն ալ նոյնն էր՝ «Գիրք որ կոչի Վեցհազարեայ». իբր հեղինակ ունէին Կիարիանոս Հայրապետ»:

«Առաջինը՝ Դամասկոսի Վեցհազարեան ոչ մէկ կախարդական պարունակութիւն ուներ: Մէջը կան աղօթքներ Նարեկէն, Սաղմոսէն, Շարականներէն, այլազան հիւանդութեանց դէմ գործածելի, չար աչքէ զերծ փախու, ջերմէ ազատելու, զաւակ ունենալու ելն. շատ մը առածներ եւ խրատներ: Ոգիներու հետ յարաբերելու ոչ մէկ խօսք եւ տող»:

«Երկրորդը՝ Սալոյի Վեցհազարեան կը պարունակէր կիսով չափ վերինին մէջ եղած բժշկական աղօթքները, եւ միւս կէսը, առածներուն եւ խրատներուն տեղ «Յաղագս հաղորդ լինելոյ ընդ դասս երկնային զօրութեանց» գլուխ մը, որուն մէջ կը բացատրուէր թէ Սողոմոն Իմաստունի կողմէ գործածուած կախարդութիւններն են»:

«Ատեն անցնելէ ետք, 1910-ին իմացայ, թէ Ֆրանսայի մէջ տպուած է Սողոմոնի վաւերական Վեցհազարեան, շատ հին ձեռագիրներէ առնուելով. զայն Եգիպտոս բերել տալով տեսայ, թէ բաւական մասերով կը համաձայնի Սալոյի մէջ իմ տեսած հայերէն Վեցհազարեայի պարունակութեանը... Երկուքն ալ, ըլլայ հայերէնը, ըլլայ ֆրանսերէնը, եբրայականէն թարգմանուած կը յաւակնին

ըլլալ, որով լաւագոյն սեպեցի ֆրանսականը գործածել իբր աղբիւր եւ այս գործիս մէջ տալ ամբողջութեամբ»:

Հարցում - Կը տեսնեմ թէ տուած էք սպառիչ տեղեկութիւններ, որոնք էական էին հարիւր տարի առաջ... Շատ լաւ աշխատանք կատարեր էք, պարո՛ն Ֆաթիմի: Շնորհակալութիւն:

Պատասխան - Է՛հ, ի՛նչ ժամանակներու հասանք... լակոտ մը պիտի գնահատէ եղեր մեր գործը... հապա գրականութեան ջոջերը ո՞ւր են...

ԶՈՆԹԱԿԸ ԻՆԾԻ ՀԻԻՐ

(1933 Նիւ Եոռք-2004 Նիւ Եոռք)

-Նայէ՛, մէկի տեղ երկու աշխատանք ունիս, ալ ի՞նչ կը սպասես, ձգէ՛ գնա՛:

Իր ալ անգլերէնը իմինիս պէս կը կաղար:

-Լեզուդ լաւ չէ:

-Հիմա դուն ըսա՞ծս մտիկ կ'ընես, թե՛ լեզուս կը քննես. անշո՛ւշտ լաւ չէ, տան մեջ մի՛շտ մայրենին, գիտե՛ս:

Գիտեմ: Գիտեմ նաեւ, որ իր մայրենին իմս չէ, բայց նոյնքան տիրապետող է, եթէ ոչ իրողապէս, բայց բարոյական պարտաւորութեամբ՝ անպայմա՛ն:

Կրնայի՞նք մայր ու զաւակ ըլլալ, այնքան էր տարբերութիւնը մեր միջեւ: Զաւակներն էինք գրականութեան, երկու տարբեր մայր-լեզուներէ սերած:

Կը նայիմ դէմքին, կարճ մազերուն, որոնց սեւը սկսեր է արծաթով փայլիլ, ու կը յիշեմ մեր առաջին հանդիպումը՝ երբ գիրքը ձեռքս առի (դրկուեր էր հեռուէն,

համացանցային բաւիղներուն մէջ փնտռուած-գտնուած), իր լալիրշ համարձակութիւնը խրոչեցուց զիս՝ նկա՞ր, այն ալ գիրքին ոչ թէ կոնակին, այլ կողքին, խորագիրէն ալ առաջ, կարծեմ անունէն ալ առաջ. կարծես տալիքը իր գիրը չըլլար, այլ այս պիրկ ու բարակ մարմինը, սեփ-սեւ ու երկար «մազերն արձակ ու հոլանի»ն, որպէս մարտահրաւեր նետուած ընթերցողին քիթին-բերնին՝ ա՛ն, եթէ կրնաս...

Երկա՛ր նայեր էի այդ լալիրշօրէն ինքնավստահ լուսանկարին. հմայիչ էր, թերեւս ճիշդ այդ լալիրշ համարձակութեան պատճառով: Հմայիչ էր արմատապէս: Կարթուեր էի:

Ու հիմա իր գիրին մէջէն իրեն եկած, մոռցեր էի լալիրշութիւնը. փսացեր էր ինքնավստահութիւնը, եւ անոր ետին՝ ինքզինք ըլլալու խորունկ հաճոյքը, որ կ'ապրէր իր իւրաքանչիւր բառին ետեւ, խայտանքով:

-Մտիկ ըրէ՛ ըսածիս, ձգէ՛ ամէն բան ու հեռացիր, թէ ոչ կը մեռնիս. յետոյ չըսես՝ զիս սպաննեցին. ոչ որ պատասխանատու է գիրիդ, քեզմէ զատ:

-Դիւրին-դիւրին կը խօսիս,- ըսի համոզուած, որ աւելի քան ճիշդ էր ըսածը, համոզուած, որ ա՛յդ է միակ ճամբան ապրելուս, ա՛յդ է զոր կ'ուզեմ ընել, բայց...- կը վախնամ:

-Անշո՛ւշտ պիտի վախնաս. միս-մինակ պիտի փասս ու տառապիս տաքուկ գիրկի մը կարօտով,

Կը հեզնէ՞ր:

-սէր պիտի ցանկաս, մազերդ փետտես կորսնցուցած բոլոր սէրերդ յիշելով,

Այո՛, կը հեզնէր:

-եւ որովայնդ ճանկոտուի պիտի սաղմի մը կարօտէն, կուրծքերդ կոտտան չեղած զաւակներուդ կաթին ծանրութեամբ

Հաստատապէս կը հեզնէր:

Յետոյ լռեց եւ բրտօրէն նայեցաւ, սպասումով:

-Ձերը մայրիշխանութիւն է,- ըսի,- ոյժը ձերն է:

-Պարապ բան ...,- ըսաւ եւ շարունակեց լռել:

Ինչո՞ւ մտեր էի այս գրոյցին մէջ. ի՞նչ կ'ուզէի. տուն-տեղ ունիմ, զաւակներ, հրատարակուած եւ հրատարակելի գիրքեր: Քերթողութիւնը երակներս կը ճանկոտէ, արձակը ամենէն քաղցր մղձաւանջները կու տայ երկար գիշերներուս: Ի՞նչ կ'ուզեմ աւելի:

Բայց ո՛չ ուզելու հարց է, ոչ աւելիի: Խորունկ դժգոհութիւն մըն է, որ շատ յաճախ անսպասելի հեղեղի պէս կը ծածկէ բոլոր գիւղերն ու գաւառները գիրիս, գրուածներն ու գրուելիքները հաւասարապէս:

Այդ ժամանակներուն է, որ ձեռք կ'առնեմ մեծ պարոյկներէ կազմուած ցուպս եւ ճամբայ կ'իյնամ: Դէպի ո՞ւր: Կարելոր չէ:

-Տեսա՞ր, ըսածիս հասար, թէեւ դանդաղ ես, շատ շատ դանդաղ... պիտի երթաս դռներ թակելու եւ չպատասխանուելու (դրախտ չէ հոս, գիտե՛ս), հարցումներ պիտի հարցնես եւ մարդիկ խենթ պիտի կարծեն քեզ. նոյնիսկ լեզուն երբե՛ս պիտի դաւաճանէ քեզի ...

Դուռս կը թակէին.

-Կրնա՞մ բանալ,- ընդմիջեցի զինք:

-Ո՛չ,- ըսաւ բրտօրէն,- գիտեմ ո՛վ է՝ Վահէն. պիտի գայ եւ նորէն իր խօսքով ցրուէ քեզ: Ո՛չ. ինչպէս քեզ, երբե՞մս ալ դուն զիրենք դրան միւս կողմը ձգելու ես: Ո՞ւր էինք . .

Ո՞ւր էինք. ի՞նքն է այս հարցումը հարցնողը, ինք, Սիւզընը: Կրկին նայեցայ դէմքին. աչքերը յոգնած էին ու անոնց տակ տոպրակները արդէն տարիքը կը մատնէին: Վերջերս երբ ախտաճանաչուեր էր հիւանդութիւնը, գրիչը մատներուն մէջ սիկարէթի պէս բռնելու սովորութիւն մը սկսեր էր:

-Կ'ըսէիր՝ լեզուն իսկ պիտի

-Այո՛, դաւաճանէ: Այդ իսկ կրնաս լքել, եւ մեւ-մերկ կենալ հայելիին առջեւ:

-Հայելի՞ ին:

-Կեանքի՛ն:

Ինք փորձեր էր ատիկա, ոչ թէ մէկ, այլ քանի քանի անգամներ. սկիզբը Չինաստանն էր, յետոյ՝ հիւանդութիւնը, յետոյ *սիսան*, նոյնիսկ լուսանկարչութիւնը:

-Նաեւ՝ կիները:

Շանորդին ինչպէս ալ կը հետեւի մտածումներու: Ես ալ կրնամ ատիկա ընել, Փոյէն սորված:

-Ճիշդ նոյն ձեւով է, որ ճանչցեր եմ մտածումի յետադարձ ուղին. բայց ես աւելի փոքր էի երբ կարդացի «The murders in the rue Morgue»: Բարդ է, շատ բարդ է. կ'ըսենք՝ ոչ իսկ մէկ այր, որ կարենայ կին արարածը 100% հասկնալ: Ինչու կա՞յ կին, որ հասկնայ կին արարածը. դի՛ր Սաֆոն, Ժորժ Սանտը, Ժորժ Էլիըթը, Վիրճինիան, Ալիս Ճէյմսը, զիս քով քովի ...

Ի՛նչ համեստութիւն՝ ինքզինք Սաֆոյին Վիր...

-Համեստութիւն չէ, ինքնագիտակցութիւն է. առանց
անոր ինքզինքդ միայն բռնաբարումի ցուցադրած կ'ըլլաս:

-Ինչպէ՞ս ամէն էջի հետ նոր բան

«Ալիսը անկողնին մէջ»ն ու «Եւայլն»ը «Ես»ով զիս
անակնկալէ անակնկալ տարեր էին:

-Ջարմանալիօրէն դանդաղ ես, գիտե՞ս,- կրկնեց
բիրտ անկեղծութեամբ,- սկիզբէն իսկ ա՛յս է որ կ'ուզեմ
հասկցնել, բայց դուն կողմասկի մանրութիւններով կը
զբաղիս:

Մատիտը, որ տակաւին մատներուն մէջ էր
սիկարեթի պէս, Քարան Տաշ էր¹, օ՛ ...

-Կը սիրեմ ծանր մատիտները, ծանր իրենց կշիռքով
նաեւ, ամերուդ մէջ գիրին ծանրութիւնը յիշեցնող, քեզ
երբեմն վար քաշող, երբեմն հրետանիի ոյժով հեռու
նետող. հիմա ես այս բոլորը ա՛յս մատիտով կը զգամ ու
կ'ապրիմ, կարծես բոլոր գրածներս հոս, իր մէջ թխմուեր
են: Ի՛նչ կ'ըսէի ...

Երկրորդ անգամ էր, որ կը կորսնցնէր մտածումին
գիծը:

-Կարելոր չէ ինչ կ'ըսէի: Կարելորը՝ պիտի ձգես
երթաս, որ մատիտդ շնչէ, աչքերդ հորիզոն փնտռեն եւ
սիրտդ այլ յիթմեր փորձէ:

-Անայիսը²

---

¹Caran d'Ache գուլիցերիական ծանրորակն գրիչներ, համազօր
գուլիցերիական ժամացոյցներուն եւ ադամանդեղէնին:

²Anais Nin (1903-1977)

- Այդ *նիմֆոմանիաք*³ ստախուսին անունը չտաս:
- շատ լաւ բան մը ըսեր է:
- Անայիս եւ լաւ խօսք, իրարմէ շատ հեռու բաներ են:
- Այո, բայց ըսեր է, մէկը գոնէ լաւ բան է:
- Ըսէ՛ նայինք,- ողորմութեան պէս թոյլ տուաւ որ

խօսիմ:

Բայց խանդավառութիւնս մարեր էր. լուռ ժսացի:

Ինքն ալ լուռ ժսաց. կը սպասէ՞ր թէ կը խոկար:

-«Թմրեցուցիչի կամ LSDի պէտք չունիմ, գիրով ալ կրնամ ապրիլ այդ ecstasy-ն», ըսի ի վերջոյ:

-Գիտէի:

-Ի՞նչ գիտէիր,- բան չկա՞յ որ չի գիտեր այս կինը:

-Գիտէի, որ վիճակիդ յարմարող, ինքզինքդ արդարացնող բան մը անպայման պիտի գտնես ըսելիք:

Թէ՛ գիտոսիկ, թէ՛ շատախօս:

-Անշո՛ւշտ,- ըսաւ,- անշուշտ շատախօս, Չինաստանի համր կիներուն եւ Նիւ Եորքի բոզերուն միջեւ ես միա՛յն խօսիլ կրնայի:

Չինաստանի անունը ինձի «I, etcetera»ն յիշեցուց. ի՛նչ զարմանալի՝ «Ես եւ Ուրիշներ»⁴, «Եւայլն» ...այս մարդիկը ծանօթ եղե՞ր են Սիւզընին, թէ՞ գիրին domino effect-ն է... ամէն բան փորձեր է, բացի բանաստեղծութենէն. ի՞նչ է, չափ ու յանգի մէջ չի՞ տեղաւորուիր, շատ ըմբոստ է, վրան ալ՝ շատախօս:

³ Սեռամոլ կին.

⁴ Զարեհ Խրախունի.

-Ըսածս, ըսելիքս, շատախօսութիւնս այս է՝ եթէ դուրս չելլես, եթէ մինչեւ բեւեռ կամ Չինաստան չհասնիս, ոչ մէկ LSD, ոչ մէկ երեւակայութիւն կ'օգնէ քեզի. չե՞ս հասկնար, որ պէտք է ապրի՛լ ...

Ճիշդ է. կրնա՞ր գրել *Illness as metaphor* եթէ հիւանդացած չըլլար, եթէ հիւանդի նայուածքով չափած չըլլար կեանքերը Վիրճինիային կամ Ալիսին, նոյնիսկ «Ալիսը անկողնին մէջ»ը չէր ըլլար:

Դէմս է. կը գրուցենք կամ կը լռենք. երկու պարագային ալ զարմանքէ զարմանք կ'երթամ, կարծես չըլլամ ես ալ գիրին մէջ, չըլլամ ծանօթ այդ տարածքներուն, ստեղծագործութեան *հատէսներուն*⁵ ...

Որո՞ւ միտքէն կ'անցնի սակայն մեղադրել զինք, որ չի գրեր, չէ գրած իր ժողովուրդին տառապանքներուն մասին: Իսկ ես արդէն կնքուած «օտարամոլ» եմ ...

Օտարամո՞լ. ի՞նչ է ասոր հականիշը՝ ազգասէ՞ր. ի՞նչ ըսել է ազգասէր. որո՞նք են «ազգասէր»ները, անո՞նք, որոնք կը ճռռումաբանեն, թէ՞ անոնք, որոնք առատ-առատ նուիրատութիւն կ'ընեն (հալալ ըլլայ ...):

-Հոս նայէ՛,- ըսաւ խիստ ոճով,- մոռցի՛ր այդ ազգ-մազգը ...

Խոժոռեր էր. կարծես համբերութիւնը սկսաւ հատնիլ կացութիւնը չհասկնալու յամառութեանս առջեւ: Իրենք ալ սակայն, ճիշդ մեզի պէս, *կէթօժներու* մէջ չե՞ն ապրիր: Կրնա՞նք անոնցմէ դուրս ապրիլ: Ահա՛ հարցումը:

---

⁵ Հաստէս, յունական դիցաբանութեան մէջ՝ դժոխք.

-Գիտե՞ս,- ըսի,- հակառակ համոզումիդ, որ առանց «դուրս» ելլելու չեմ կրնար շարունակել, ես ալ գրած ունիմ պատմուածքներու հատոր մը, մենաթատրոն մը, յօդուածներ... հապա՞ Պրոնթէները, Օսթինը:

-Կը գարմանամ, որ այդքանն իսկ մտածել չես ուզեր: Որոշէ ի վերջոյ՝ գրագէ՞տ թէ մտաւորական...

Հարցումը ճիշդ էր:

-Գինի մը,- ըսի, նոր յիշելով հիւրընկալի պարտականութիւնս:

-Միայն ջուր:

Ելայ, գինիի ամենէն գեղեցիկ գաւաթներս բերի, ջուրին շիշը սառնարանէն հանեցի եւ դանդաղ, ջուրին գոյնը վայելելով լեցուցի:

-Այս փախուստը սովորութիւն դարձուցեր ես,- ըսաւ տխրութեամբ:

-Փախո՞ւստ

-Ամէն անգամ, որ կը հասնիս շատ կարեւոր կէտի մը, փոխանակ սկսիս փորել եւ իջնել, կը շեղիս՝ ճաշը չայրի, հեռաձայնը հնչեց, լուացք պէտք է փռել, աղջիկս դպրոցէն եկաւ...ի՞նչ ըսեմ, կ'երեւի կը վախնաս: Եթէ կը վախնաս, ուրե՞մս՝ վերջ:

Անդրադարձայ: Բայց վախ չէ, այլ մեղքի զգացում ընտանիքիս հանդէպ, ազգիս հանդէպ: Այդ զգացումը նուազագոյնի իջեցնելու համար կը շեղիմ, այո, եւ կը ցրուիմ, կը կոտորակուիմ, մինչ Միւզընը դէմս նստած ամրակուռ ժայռի պէս, աչքերուն՝ քմծիծաղի եւ տխրութեան ցանց, մատներուն մէջ սիկարէթի պէս Քարան Տաշը բռնած, ջուր կը խմէ, համը վայելելով:

Ամբակուռ ժա՞յո: Ոչ միշտ: Յաճախ՝ պայթուցիկ, նադիրային, ինքնուրոյն, ածանցային, պարզունակ, աշխարհիկ, մատչելի, մեկուսի, խոնարհ, ժողովրդային, մաքրակրօն, ձեւառիկ, ճգնակեաց, հաճոյամոլ, ձախակողմեան, աջակողմեան, բազմահմուտ, մակերեսային, խոր, անարիւն, յայտնատես, մշուշապատ, տրամաբան, ցնորամիտ, ժամանակավրէպ, երգիծաբան, թախծոտ, չորուցամաք, կամակոր, կռուազան, խելացի... մէկ խօսքով՝ Նասրէտտին Հոճային եւ իշուն պատմութիւնը՝ ամէն մէկը բան մը ունի ըսելիք, ամէն մէկը ի՛ր դիտանկիւնէն ներկայացնելով այս կինը:

Բայց ոչ ոք համարձակած է զինք բթամիտ կոչել:

-Ինչո՞ւ անպայման ածական մը կցել, միշտ նոր բառ մը, ըսուածէն աւելի տարբեր, աւելի նոր, չըսուած եւայլն, մինչ իմ մերկ անունս պիտի բաւեր մտնելու համար երկէս ներս ...

Մտնել ներս երկէ մը, ուր սահմաններ չկան բարձրին եւ ժողովրդականին միջեւ, կամ՝ սահմանները գետեր են, երբե՞մս յորդող, ծածկող ավերը ժողովրդական արուեստին, ու երբե՞մս անոր առջեւ տեղատուութիւն ապրող:

Իր մէջ կը միանան մտաւորականն ու եզր, անկարելի միացումով: Շեշտօրէն գրաւիչ իր դէմքով, մազերուն ջրվէժով (թէեւ հիմա դէմս նստող կինը միայն մորթին թխութիւնը պահեր է), աչքերով, ուր միշտ հրդեհներ կան, այս անսովոր կինը նոյնիսկ vodkaի ծանուցումի համար լուսանկարուեր է, լաւագոյն լուսանկարիչի մը

նսպնեակով, գրագետները ներշնչելով *վոտքային* ներշնչելու կարողութեամբ ...

Հրաբուխ մը, միշտ պայթելու պատրաստ, պատերազմի, *սիտալի* թէ Ապու Ղրեյպի առջեւ:

-Ի վերջոյ համոզուեցար,- ըսաւ նայելով աչքերուս, հեղելով իր եռանդն ու տխրութիւնը միաժամանակ, Քարան Տաշին ծայրը շրթունքին, եւ ջուրով լեցուն գինիի բաժակը ակիին գգուանքին:

Երբ դրաւ պարապ բաժակը խոհանոցի սեղանին եւ վերցուց պայուսակը, ձգեցի աղտոտ բաժակները լուացարանին մէջ, եւ դուռը ետեւէս կամացուկ մը փակելով, իր հետ ելայ դուրս:

Յ. Գ.

«Ամբողջ գործս լրջացէ՛ք, խանդավառ եղէ՛ք, արթնցէ՛ք կ'ըսէ...»:

ԷԼԻՖ ՇԱՖԱՔԻ ՀԵՏ

Դժուարութեամբ որոշեցի միտքիս մէջ հարցազրոյց ընել այս թրքուհիին հետ, որ այսօր համաշխարհային ճանաչում ունի որպէս վիպագրուհի:

Նոյնը զգացեր էի Օրհան Փամուքի հանդէպ, երբ առաջին անգամ ձեռքերուս մէջ բռներ էի իր վէպերէն մէկը՝ «Ձիւն»ը: Երկար տեւեր էր ընթերցումս սկսիլս. չէի ուզեր ճանչնալ զինք: Իսկ ընթերցումը աւարտելէս ետք, չէի ուզեր ընդունիլ որ լա՛ւ գրագէտ է ինք (գրականութեան Նոպէլեան մրցանակ 2006-ին), եւ լա՛ւ գրուած վէպ մըն է իր «Ձիւն»ը:

Հիմա նոյնն է կացութիւնը՝ չէի ուզեր աւելի ծանօթանալ Շաֆաքի հետ – արդէն ծանօթ էի իրեն մէկէ աւելի իր վէպերը կարդացած ըլլալով - պարզապէս որովհետեւ... թուրք է: Բայց պէ՛տք է ճանչնալ զինք եւ իր նմանները, իմանալ իրենց մտածելակերպը, մանաւանդ երբ իրենց վէպերուն մէջ կ'անդրադառնան հայերուն, ցեղասպանութեան, եւ յաճախ այդ իսկ պատճառով կը բանտարկուին, կամ խոյս կու տան երկրէն:

Ստիպուած էի ճանչնալ զինք, որպէս ներկայացուցիչ իր տեսակին՝ գրագէտ բայց/եւ թուրք. դիմեցի իրեն հարցումներով:

Էլիֆ Շաֆաք - Հարցում հարցնելէ առաջ, ե՛ս հարց տամ քեզի. գիտե՛ս որ ցեղասպանութիւնը Թուրքիոյ մէջ թապու հարց է:

Ես-Գիտե՛մ:

Է.Շ.- Ինչո՞ւ ուրե՛ս կ'ուզես զիս վտանգի ենթարկել:

Ե-Նախ՝ վտանգի գիծէն հեռու ես՝ Լոնտոն կ'ապրիս, եւ յետոյ՝ որովհետեւ գիտեմ նաեւ, թէ կ'ուզես այդ մասին խօսիլ: Բայց ի՞նչ գիտես հայոց ցեղասպանութեան մասին, հանգամանօրէն խօսելու համար:

Է.Շ. Որպէս պարզ քաղաքացի, ոչինչ գիտեմ, որովհետեւ պատմութեան ա՛յդ բաժինը կամ ամբողջութեամբ լռուած է, կամ՝ խեղաթիւրուած: Բայց որպէս գրագիտուհի, փորձեր եմ գիտնալ իրողութիւնը, գոնէ կարելոր մաս մը անկէ:

Ե. «Մաս մը»... յստակ կեցուածք է: Քու բոլո՞ր գիրքերդ քաղաքական բնոյթ ունին:

Է.Շ. Քաղաքական կամ մարդկային: Վերջինը օրինակ՝ «Երկնքին Մէջ Գետեր Կան» (There Are Rivers in the Sky), քաղաքական կը համարեմ, որովհետեւ հոն կը պատմեմ Եզիտիներու ջարդը, զոր աշխարհը կ'անգիտանայ: Քաղաքական է նաեւ այն իրողութիւնը, որ ապագայի պատերազմները բոլորը ջուրի համար, կամ ջուրի պակասին համար պիտի մղուին: Ասիկա բնապահպանական խնդիր ըլլալէ աւելի, կը տեսնես որ

քաղաքական խնդիր է, ու ես այդ մասին կը պատմեմ վեպիս մեջ:

Ե. Շա՛ւ ծամծմուած հարցում մը՝ ինչո՞ւ կը գրես:

Է.Շ. Որովհետեւ շատ արագ հասկցայ, թէ գրականութիւնը անտարբերութեան դէմ պատերազմող ամենէն ազդու միջոցն է, իսկ անտարբերութեան գլխաւոր զէնքը՝ ազգային յիշողութիւնը վերջնականապէս ջնջելն է: Գրագէտը կը պատերազմի իր գրիչով, ազգի մը հաւաքական յիշողութիւնը պահպանելու համար:

Ե. Ամենէն աւելի սիրեր եմ «Իսթանպուլի Փիճը» վեպդ, թերեւս որովհետեւ անմիջականօրէն կապ ունի մեզի հետ: Այդ վեպին պատճառով քեզ դատարան քաշեր են «թրքութիւնը վիրաւորելու» մեղադրանքով: Քեզ դատարան քաշեր են՝ հասկցայ, բայց գիրքիդ հերոսները ինչպէ՞ս դատարան քաշեր են, ատիկա չհասկցայ...

Է.Շ. Լաւ որ հերոսներս դատարան քաշեր էին, որովհետեւ այդ հերոսներուն դէմ ապացոյցներու բացակայութեան պատճառով փրկուեցայ...

Ե. (*հագիւ գսպելով ծիծաղս*) Շատ անհեթեթ կացութիւն է սակայն, չէ՞ ս կարծեր:

Է.Շ. Աւելի անհեթեթը գիտե՞ս ինչ է՝ Եւրոպայի այն համոզումը, թէ քու երկրէդ դուրս նիւթերու մասին չես կրնար գիրք գրել: Գիտե՞ս որքան պայքարեր եմ հրատարակիչներուն դէմ, այդ թիւր համոզումին պատճառով:

Ե. Աւելի դիւրին չէ՞ որ նման քաղաքական նիւթեր չարծարծես:

Է.Շ. Թերեւս դիրքին է, այո՛, բայց որովհետեւ ես կուզամ երկրէ մը, ուր ժողովրդավարութիւն չկայ, կամ եղածը անոր մէկ ծաղրանկարն է, քաղաքական նիւթեր չգրելու պերճանքը չունիմ դժբախտաբար, ստիպուած եմ արձագանգել շուրջս կատարուող իրադարձութիւններուն:

Ե. Եթէ գրելը քաղաքական է քեզի համար, ընթերցո՞ւմս ալ քաղաքական կեցուածք կը սեպես:

Է.Շ. Այո՛, ընթերցումը դիմադրութեան ձեւ մըն է. չէ՞ս տեսներ թէ կարգ մը կողմեր միայն «մէկ» գիրք կարդալ կ'արտօնեն եւ կը քաջալերեն, եւ անմիջապէս կը հետապնդեն ան, որ կը համարձակի խորունկ եւ լայնածիր ընթերցումներ կատարել:

Ե. Ճիշդ ես: Այլ հարցում մը՝ քեզի համար կ'ըսեն՝ թուրք-անգլիացի, հաւասարում դնելով երկուքին միջեւ, թէեւ մէկը ազգութիւնդ է, միւսը՝ քաղաքացիութիւնդ, բայց ըստ քեզի, ինչո՞ւ համար օրինակ Սարոյեանին մասին կ'ըսուի՝ «արմատներով հայ ամերիկացի գրագէտ»...

Է.Շ. (*առանց ընդմիջումի*) Թերեւս որովհետեւ Թուրքիան հզօր երկիր է, մինչ հայերը... Բայց մի՛ մոռնար որ ես Սթրասպուրկ (Ֆրանսա) ծնեմ եմ, այսինքն սկիզբէն իսկ ծննդավայրս Թուրքիան չէ: Թերեւս վայրը ազդեցութիւն ունի նաե՛ւ մտածելակերպին վրայ:

Ե. Ես կը կարծեմ թէ ընտրութեան հարց է՝ կ'ընտրես թո՞ւրք ըլլալ, թէ՞ ծագումով թուրք, որովհետեւ ըստ այդ ընտրութեանդ կը գրուի կենսագրութիւնդ:

Է.Շ. Ճի՛շդ այդպէս:

Չի մանրամասներ, ինձի ձգելով պատասխանին տողատակերը կարդալ, միաժամանակ զերծ մնալով պատասխանատու թենէ:

Է.Շ. Այսպէս չոր ու ցամա՞ք պիտի անցնի այս զրոյցը. գոնէ սուրճ մը չառնէ՞նք,- կ'ըսէ, տրամադրութիւն փոխելու յստակ ճիգով:

Սուրճը մտերմութիւն կ'ենթադրէ, մտերմութիւն կը ստեղծէ, իսկ ես չեմ ուզեր մտերմանալ իր հետ: Բայց ձեռով մը ստիպուած եմ ընդառաջել, երբ ինք կ'առաջարկէ: Կը կանչեմ սպասեակը եւ երկու նէսքաֆէ կ'ապսպրեմ: Ինք կը խմէ արագ-արագ, մինչ իմս դանդաղօրէն կը պաղի, մոռցուած կամ մոռացութեան տրուած:

Ե. Եթէ Քարամազով Եղբայրները եւ Տոն Քիշոթը դասական գրականութիւն կը համարուին, կրնա՞ւ ըսել թէ քու վեպերէդ մէկը, օրինակ «Սիրոյ 40 օրէնքներ» կամ «Երկնքին Մէջ Գետեր Կան» կրնայ դասական համարուիլ. ինչո՞ւ:

Է.Շ. Ատիկա ժամանակը պիտի որոշէ:

Ե. Ամերիկայի պարագային ծախուած գիրքերուն քանակն է որ կ'որոշէ, համաձայն չե՞ս:

Է.Շ. Կրնամ համաձայն ըլլալ, բայց Ամերիկան մինակը չէ գիրքերուն արժէքը որոշողը: Աւելի «դասական» երկիրներ կան...

Ե. Երկիդ մէջ լրութիւններ կա՞ն:

Ջրոյցին սկիզբէն ի վեր առաջին անգամ է որ զարմացած կը նայի ինձի, թէեւ դէմքին վրայ այդ զարմանքը չկայ, միայն նայուածքին մէջ:

Է.Շ. Գրականությունը լռությունը զանցելու միջոց է. թերեւս իմ վէպերս հոնկէ կը սկսին, ինչպէս «10 վայրկեան եւ 38 երկվայրկեան այս զարմանալի աշխարհին մէջ» վէպս: Իսթանպուլի մէջ գերեզմանատուն մը կայ, որ «Անընկերներու Գերեզմանատուն» կը կոչուի, եւ ուր կը թաղուին ընկերութեան լուսանցքին ապրողները՝ պոռնիկներ, HIV-էն եւ նման հիւանդութիւններէ մահացածներ, ինքնասպաններ, գաղթականներ, որոնք իրենց կեանքը կորսնցուցեր են Եւրոպա հասնելու ճամբուն վրայ... Գրականութեան մէջ կայ ցանկութիւնը երկու-թիւնները հերքելու, անզգամութիւնն ու անտարբերութիւնը յաղթահարելու, հասկացողութիւնն ու կարեկցանքը զարգացնելու, եւ կառուցելու կապեր, որոնք կը յարգեն կացութիւններու եւ մարդոց բարդութիւնն ու նրբերանգները: Ինչպէ՞ս կը սպասես որ լռութիւն ըլլայ երկիս մէջ:

Ե. Իսկ ընթերցո՞ւմը, ի՞նչ է ընթերցումը քեզի համար:

Է.Շ. Ինծի համար գիրքերը կեանքին բացուող դարպասներ են, անոնց միջոցով է որ տիեզերքին հետ կը հաղորդակցիմ, մի՛շտ գիրքերուն եւ ընթերցումին ճամբով:

Ե. Կը յիշե՞ս առաջին գրութիւններդ:

Է.Շ. Օ՛, անշուշտ կը յիշեմ. դպրոցի առաջին տարին ուսուցչուհին ըսաւ, որ պէ՛տք է ձախ ձեռքս աքսորեմ եւ միայն աջով գրեմ: Աքսոր բառը նոր էր ինծի համար: Բառին հետ նոր էր նաեւ իմ տառապանքս: Բայց ճիգ կը թափէի գրելու, որովհետեւ պատմութիւններ գրելը ինծի համար թթուածին էր, պէ՛տք էր շնչէի: Ութ տարեկան էի

երբ առաջին պատմութիւններս գրեցի կապոյտ տետրի մը մէջ, որ մինչեւ օրս դաջուեր է յիշողութեանս կարեւոր մէկ էջին, կարծես մորթիս վրայ... Գրել, կարդալ, երեւակայել... Խորքին մէջ ամէն գրող պէտք է ընթերցող փայ իր էութեամբ:

Ինք կը խօսէր իր քաղցր, մեղմ ձայնով, մինչ ես ինքզինքս կ'այսպանէի այս գրոյցին համար, որովհետեւ կը զգայի թէ իր իւրաքանչիւր պատասխանին հետ աւելի կը կապուիմ իր գիրին, որուն աղբիւրը սակայն թրքութիւնն է... չէի ուզեր ընդունիլ որ աղուոր է իր գիրը: Եւ կը տառապէի, որովհետեւ որքան ալ փորձէի, չէի կրնար գրականութիւնը անջատել թրքութենէն: Յետոյ լռութիւն տիրեց:

Ե. Երկու լեզուներով ալ՝ թրքերէն եւ անգլերէն կը գրես. ինչպէ՞ս:

Է.Շ. Շատ լաւ կը հասկնամ «ինչպէ՞ս»դ. դուք ալ ունիք նոյն տիպէմամբ: Ինծի համար «կամ այս կամ այն»ի հարց չէ բնաւ, թէեւ երբ սկսայ անգլերէն հրատարակել – որովհետեւ արդէն կը գրէի – զիս դաւաճան կոչեցին, մէկը որ ձեռք քաշեր է իր մայրենիէն: Այդպէս չէ սակայն: Երկու լեզուներուն ալ կապուած եմ, թէեւ տարբեր ձեւերով: Եթէ գրելիքիս մէջ կայ տխրութիւն, մելամաղձոտութիւն, կարօտ, աւելի դիւրին է այդ բոլորը թրքերէնով արտայայտել, իսկ եթէ հեգնանք, երգիծանք կամ սեւ երգիծանք կայ, աւելի դիւրին է անգլերէն գրել: Թրքերէնի մէջ irony բառը նոյնիսկ գոյութիւն չունի...

Ե. Տեղ մը կ'ըսես՝ «Կու գամ երկրէ մը, որ վարակուած է համայնական յիշողութեան կորուստէ»: Ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

Է.Շ. Թուրքիան երկար եւ հարուստ պատմութիւն ունի, բայց ատիկա առողջ յիշողութիւն չի նշանակեր: Պատմութիւնը ինչպէս որ կը սորվեցնեն, մի՛շտ արական պատմութիւն է, երբե՛ք իգական. ո՛չ փոքրամասնութիւններու պատմութիւնը, այլ իշխանութեան եւ հեղինակութեան դիրքերէ եկող տղամարդոց պատմութիւնը: Այն պահուն, որ հարց կու տաս դուն քեզի՝ ո՞վ է հեղինակը այս պատմութեան, որո՞ն չէ արտօնուած պատմել եւ ի՞նչն է որ չի պատմուիր, այդ պահուն ամէն ինչ կը փոխուի...

Ե. Ա՛յս է պատճառը, որ վեպերուդ մէջ յաճախ կարճ կամ երկար ակնարկութիւններ կան հայերուն եւ ցեղասպանութեան մասին:

Է.Շ. Որպէս վիպասան, ես հետաքրքրուած եմ չպատմուած պատմութիւններով՝ կանանց, փոքրամասնութիւններու պատմութիւններով, որոնք յարմար կերպով ջնջուեր, «մոռցուեր են»: Ասոնք դիւրին ուսումնասիրուող թեմաներ չեն, երբ նման բան կ'ընես, յարձակումի կ'ենթարկուիս... բայց վեպը, որպէս նրբերանգներու, բազմակարծութեան, բարդութեան եւ համակրանքի գրական ձեւ, աքսորի մէջ տուն է, անհրաժեշտ ապաստարան: Գրական երեւակայութիւնը մեզի փսացած ժողովրդավարական վերջին տարածքներէն մէկն է:

Շանորդին լաւ պատասխանեց, լաւ փախաւ...

Ե. Ասոր ամենէն մեծ օրինակը «Իսթանպուլի Փիճը» վէպդ է, որ լրիւ հիւսուած է հայ-թուրք հակամարտութեան շուրջ, աւելի ճիշդը՝ թուրքերու ախտագին «մոռացութեան» վրայ. ի՞նչ կ'ըսես այդ մասին:

Է. Շ. Այս գիրքը գրուեցաւ հայ եւ թուրք կանանց առօրեայ կեանքն ու ընդհանրութիւնները ուսումնասիրելու համար, ուտելիքն ու ընտանիքը որպէս մշակութային կամուրջ օգտագործելով: Փորձեցի պատմութիւնը մարդկայնացնել մէկ ընտանիքի փորձառութիւնը նկարագրելով, կեդրոնանալով անձնականին, եւ ոչ հանրայինին վրայ: Վէպին թեման, որ Հայոց ցեղասպանութիւնն է, պատճառ դարձաւ, ինչպէս ըսի արդէն, որ դատական գործ ստեղծուի, «թրքականութիւնը զրպարտելու» մեղադրանքով:

Ե. Վէպին մէջ հերոսներդ շատ կը մօտենան հայոց ցեղասպանութեան եւ կ'ըսեն այնպիսի բաներ, որոնք ջիղերու կը դպնան: Հակառակ ասոր, գիրքդ best seller եղած է Թուրքիոյ մէջ: Ինչպէ՞ս կը բացատրես ասիկա:

Է. Շ. Թերեւս ճի՛շդ այդ պատճառով, որովհետեւ ժողովուրդը կ'ուզէ իմանալ թէ ի՛նչ եղած է եւ ինչո՛ւ պետութիւնը այդքան հզօր ճիգ կը թափէ ծածկելու համար պատմական իրողութիւն մը:

Ե. Բայց գիրքը վէպ է, պատմական գիրք չէ:

Է. Շ. Ժողովուրդին մեծամասնութիւնը պատմական գիրքեր պիտի չկարդայ, բայց վէպ մը այլ տպաւորութիւն կրնայ ձգել ընթերցողին վրայ: Պետութիւնը մէկ դիտանկիւն կը պարտադրէ ժողովուրդին, մինչ մենք գիտենք, որ պատմութիւն մը միշտ երկու դիտանկիւն

ունի: Թերեւս վեպը այդ երկրորդ դիտանկիւնը կը հայթայթէ ընթերցողին:

Ե. «Ես պատասխանատու՞ եմ հօրս յանցանքին համար, - հարցուց Թուրք անունով աղջիկ մը»:

«Դուն պատասխանատու ես հօրդ յանցանքը ճանչնալու համար», - պատասխանեց Անտի-Խավուրման: Ի՞նչ ըսել կ'ուզես այս փոքր երկխօսութեամբ:

Է. Շ. Յստակ չէ՞:

Ճարպիկ... կրկին կը փախչի:

Ե. Թէ՛ «Միրոյ քառասուն կանոնները», թէ՛ նախորդը՝ «Իսթանպուլի Փիճը» վեպերուն մէջ կայ կերպար մը, որ սիրոյ եւ ներումի սահմաններէն դուրս կը գտնուի. կը կարծե՞ս որ կան դէպքեր, զորս կարելի չէ ներել, կամ մարդիկ, որոնց կարելի չէ սիրել:

Է. Շ. Ասիկա դժուար հարց է. ես կը հաւատամ ներելուն, բայց չեմ կարծեր որ դիւրութեամբ կարելի է ասիկա ընել:

Ուրիշ բան մըն ալ ըսեմ՝ վեպերուս մէջ ես ոչ քարոզ կու տամ, ոչ ալ կ'ուզեմ բան մը սորվեցնել. ճիշդ հակառակը՝ տարբեր կերպարներ եւ տարբեր տեսակետներ կը ներկայացնեմ, եւ կը ձգեմ որ ընթերցողը ի՛նք որոշէ: Ամէն մարդ տարբեր ձեւով կ'ընթերցէ եւ ի՛ր դիտանկիւնը կը դնէ ընթերցումին մէջ: Վիպասանի դերը հարցեր տալն է, ոչ թէ պատասխաններ գտնելը:

Ե. Վերջին հարցում մը՝ շատեր, մանաւանդ այսօրուան մեր երկու պետութիւնները կ'ըսեն թէ հարիւր եւ ասելի տարիներ ետք պէ՛տք է մոռնալ, նոր էջ բանալ եւ ի վերջոյ խաղաղութեամբ ապրիլ. դուն ի՞նչ կ'ըսես:

Է. Շ. Միշտ ալ հաւատացած եմ ժառանգուած ցաւին... այս ըսածս թերեւս գիտական չէ, բայց այն բոլորը, որոնց մասին չենք կրնար դիւրութեամբ խօսիլ մեր ընտանիքներուն մէջ, կը փոխանցուին սերունդէ սերունդ: Գաղթած ընտանիքներուն աւագ սերունդը յաճախ կը փորձէ պաշտպանել կրտսերները լռելով, իսկ երկրորդ սերունդը՝ չափազանց զբաղ յարմարելու նոր պայմաններուն, չի կրնար մտածել այդ մասին: Երրորդ սերունդին կը մսայ փորփրել յիշողութիւնները: Ես հանդիպեր եմ երրորդ սերունդի ներկայացուցիչներու, որոնց յիշատակները շատ աւելի հեռու կ'երթան, քան իրենց ծնողքը: Անոնց համար ինքնութիւնը կարեւոր է:

Կը խօսէր իրէ՞նց մասին, թէ՞ միտքին մէջ կանք նաեւ մենք, որոնց ցաւը ինք կ'ընդունի եւ կը հասկնայ, որ մոռնալ չկայ...

Այսքանն ալ լաւ էր այս գրոյցին համար:

Շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ըսի, որ կը յուսամ շարունակել այս գրոյցը իր եւ իր նման այլ գրագէտներու հետ:

Երբ բաժնուեցանք, ես շատ տխուր էի, իսկ ինք կարծես հանգստացեր էր սրտէն բեր մը թօթափելով:

ԵՐԵՔ ԿԻՆԵՐ

Տիւսար
(1840-1901)

Միպիլ
(1863-1934)

Եսայեան
(1878-1943)

Երբ դրան զանգը հնչեց, արագ ակնարկ մը նետեցի նստասենեակի բազմոցներուն եւ յարդարուած սեղանին. յետոյ աճապարանքիս մէջ վերջին ակնարկ մըն ալ նետեցի հայելիին:

Վստահ չէի թէ առաջին հասնողը ո՞վ պիտի ըլլար. բայց համոզուած էի, որ Միպիլը պիտի գար ճիշդ ժամուն, հաստատելու համար իր ազնուականութիւնը, մինչ Տիկ. Տիւսար կրնար քանի մը վայրկեան ուշանալ. բնաւ պէտք չէր զգացած այդ հաստատումին:

Երբ հրաւիրեր էի զիրենք գաւաթ մը սուրճի շուրջ գրուցելու, երկու տիկիհներն ալ կարծես քիչ մը դժկամութեամբ ընդունէր էին. բազմազբաղ էին երկուքն ալ, եւ գաւաթ մը սուրճի ժամանակն իսկ պերճանք էր

իրենց համար: Յետոյ համաձայներ էին, շնորհ ընելու պէս:

Դուռը բացի, եւ ո՛վ զարմանք, Չապէլն էր, իր շենշոյ ժպիտով:

-Չարմացար, չէ՞, չէիր կարծեր որ ե՛ս ալ կրնամ ազնուականութիւն խաղալ:

-Գիտէի՛, բայց կը կարծէի որ չես ուզեր խաղալ, ամէն կէղծ բանի դէմ ըլլալուդ:

-Այս ի՛նչ կարգ-կանոն է,- մտաւ եւ արագ աչք մը նետեց չորս կողմ,- ուրե՛մն չենք նստիր մինչեւ մեծ տիկիները գան, բարձերուն եւ ծածկոցներուն կարգ-կանոնը ճիշդ այսպէս պահելու համար:

Դրան զանգը հնչեց երկու անգամ, կարճ կարճ:

-Կարծեմ միասին հասան,- ըսաւ Չապէլը լուրջ դէմք մը առնելով, եւ սպասեց որ դուռը բանամ:

Իրապէս երկու տիկիները միասին կեցեր էին դրանս առջեւ:

-Հրամանեցէք, հրամանեցէք,- ակամայ տակնուվրայ եղայ,- ներս հրամանեցէք:

Անցան մանր եւ լուռ քայլերով եւ մուշտակները ինծի երկարեցին. յետոյ դարձան Չապէլին.

-Ներկայացնեմ,- ըսի,- Չապէլ

-Կարիք չկայ,- ընդմիջեց տիկ. Տիւսաբ,- ծանօթ է, կարծեմ... աներակներէն կու գայ:

Չապէլին դէմքէն ժպիտը թռաւ եւ դիմագիծերը փակուեցան:

-Աւելի՛ պարտէզներէն,- ըսի կացութիւնը փրկելու ճիգով:

Պահ մը լռութիւն տիրեց:

-Նստեցէ՛ք,- ըսի, եւ բառերս լռութեան մէջ շատ կոպիտ հնչեցին:

Տիկիները տեղաւորուեցան:

-Գիտէ՞ք,- ըսաւ Սիպիլը, որ շատ թարմ կ'երեւեր տիկ. Տիւսաբի ծանրութեան կողքին,- նախ մտածեցի, որ ժամավաճառութիւն պիտի ըլլայ այս գաւաթ մը սուրճը, մանաւանդ որ ես սուրճ չեմ խմեր, եւ վարժարանին օրիորդներն ալ կրնան ինծի պէտք ունենալ: Յետոյ սակայն մտածեցի՝ ընդամենը քանի մը հոգի ենք, եւ ասիկա առիթ մըն է հանդիպելու:

Քաղցր ձայն ունէր, գեղգեղուն, միաժամանակ համոզիչ:

-Եթէ անկեղծ պիտի ըլլամ, պիտի ըսեմ նաեւ, որ ասիկա առիթ մը նկատեցի այդ «ժանեակներ»ու հարցը պարզաբանելու:

Տիկ. Տիւսաբ պզտիկ ժպիտ մը ունեցաւ, բայց լուռ մնաց:

-Ո՛ր ալ ըլլայ, ի՛նչ ալ ընէ, կինը պարտաւոր է իր իզականութիւնը պահել,- շարունակեց Սիպիլը եւ դարձաւ Տիկ. Տիւսաբին, կարծես նեղուելով անոր լռութենէն,- համաձայն չէ՞ք:

-Դուք կրցա՞ք պահել,- պատասխանեց մեծ տիկինը, մնալով յոգնակիին վերապահութեան մէջ:

Սիպիլը ինչո՞ւ չէր սպասեր այս հարցումին, չեմ գիտեր. ցնցուեցաւ, աչքերը լեցուեցան. դողացող ձեռքերով փորձեց ձեռնապայուսակը բանալ: Անմիջապէս սիկարեթին տուփը երկարեցի իրեն եւ վառեցի:

-Բայց ձեր սերն ալ ժանեկաւոր բան մը ունէր,- ըսաւ Սիպիլը,- ֆրանսացի, վրան ալ՝ դաշնակահար:

-Երթամ սուրճին ջուրը դնեմ,- կրնային դեռ շա՛տ առաջ երթալ:

Ձապէլը հետս ոտքի ելաւ: Երկու տիկինները խեթ նայեցան իրեն՝ ի՛նչ աններելի մտերմութիւն:

-Շատ մօտ ենք, գիտեք,- ըսի,- եւ յետոյ՝ Ձապէլը իր խորքով աւելի պոհեմ է...

Ջուրը դրի, մինչ Ձապէլ սիկարէթը վառեց ու պատուհանէն դուրս նայեցաւ.

-Այս ծառերը,- ըսաւ երազկոտ,- այս ամպոտ օրը ինծի Փարիզ կը յիշեցնեն ...

-Շատ տառապէցար հոն,- ըսի:

-Տառապանքը կը մոռցուի եւ կը մնայ լոյսին տպաւորութիւնը, թէեւ դժուար է անոր մօտենալը, այնքան ուժեղ է... Բայց մօտենալն իսկ կը հաստատէ, որ կայ, հոգեծին կամ մտացածին չէ ան... արդէօք ինչի՞ մասին կը շարունակեն խօսիլ:

-Ժանեակներո՛ւ:

-Ա՛յդ ալ կարելոր է, իր տեղին:

-Մեծ Տիկինը բնաւ այդպէս չի մտածեր,- գեղգեղուն եւ դողացող ձայն մըն էր:

Երկուքս ցնցումով դարձանք Սիպիլին, որ անշշուկ խոհանոց եկեր էր եւ կը թուէր թէ տակաւին չէր հանդարտած ստացած հարուածէն:

-Լուրջի մի՛ առնէք ամէն խօսքը,- Ձապէլը կ'ողոքէր Սիպիլը մինչ ես տագնապով կ'ըսէի՝ Տիկ. Տիւսաբը մինակ ձգեցինք:

Չապելը սուրճին ափսէն առաւ, եւ վերցուցի օշարակի փարչը, իսկ Սիպիլը առաւ գաւաթներով լեցուն ափսէն, եւ այդպէս շարքով, ետեւ-ետեւի, յանցաւոր աշակերտներու պէս ներս գացինք:

-Այս տան մէջ աղախիններ չունի՞ք...,- Տիկ. Տիւսար յայտնապէս վիրաւորուեր էր մինակ ձգուած ըլլալէն:

Նայեցայ Չապելին. ժպտեցանք, բայց լուռ փսացինք:

-Ձարմանալի կացութիւն մըն է մերը,- մեծ Տիկիինը կարծես մենախօսութիւնը կը շարունակէր:

Դուրսէն դիտողին համար լրիւ բեմական էր ինք իր արդուզարդով, նայուածքներով, նոյնիսկ խօսքերով. կարծես իրաւ չըլլային իմ նստասենեակս, եւ, սուրճը, որմէ շոգին կը բարձրանար:

-Ձարմանալի կացութիւն,- կրկնեց,- կը գրենք մենք մեր մասին, ֆեմինիստ է կ'ըսեն, կը գրենք կեանքին մասին, ձեր ապրածը գրեցէք կ'ըսեն, կը գրենք մեր ապրածին մասին (որուն կէտը ձգտում է, սխալմամբ երազ կոչուած), ժանեկաւոր է կ'ըսեն, եւ երբ մոռնանք մեր իգականութիւնը եւ գրենք, Ժորժ Սանտ կը կապկէ կ'ըսեն...

-Կը ներէք, Տիկին Տիւսար, վերջին անգամ մըն ալ խոհանոց երթամ:

Սեղանը լեցուեցաւ այնքան, որ մոխրամաններուն տեղ չ'մնաց:

-Մտիկ ընելու չէ,- խօսեցաւ Չապելը. սպասեցինք որ շարունակէ, բայց ինք, միտքը փոխած, լռեց: Յետոյ բարկացած հարցուց.

-Ինչո՞ւ մեզ այս սուրճին հրաւիրեցիր:

Երէք կիները ինծի նայեցան սպասումով.

-Անշուշտ նախ կ'ուզեի ձեզի հանդիպիլ...

-Ուրիշ ուրիշ,- Տիկ. Տիւսաբ ըսաւ անհամբերութեամբ. ի՛նչ դժուար էր իր ներկայութեան խօսիլը:

-Այո, կա՛յ աւելի հիփսական պատճառ մը, երկու պատճառներ. երկու հարցումներ՝ ինչպէ՞ս գրել կիներուն մասին եւ որպէս ֆեմինիսթ չամբաստանուիլ:

-Սեպէ՛ թէ ամբաստանուեցար, ի՞նչ կ'ելլէ ատկէ,- ընդմիջեց Չապէլը:

-Երկրորդը՝ ինչո՞ւ է դէպի այլը նայելու մեր ձգտումը. Պոլիսէն դէպի Փարիզ նայեր ենք, Երեւանէն՝ Թիֆլիս, Թիֆլիսէն՝ Մոսկուա. հիմա Պէյրութէն Փարիզ կը նայինք, իսկ աշխարհի երեք անկիւններէն՝ Ամերիկա. ինչո՞ւ: Մեր բոլոր գրագէտները ուզեր են լոյսին աղբիւրը գտնել եւ գացեր են փնտռելու: Ինչո՞ւ: Չէի՞ն կրնար Ոսկեդար երթալ. չէի՞ն կրնար Նարեկացիով գոհանալ:

-Երբ Փարիզ գացի, առաջին տարին շատ դժուար էր ու ծանր. ճիշդ նոյն բանը կը մտածէի՝ ի՞նչ փնտռելու եկայ, ինչո՞ւ եկայ, մանաւանդ որ կարօտը այնքա՛ն գեղեցկացուցեր էր քաղաքս՝ Պոլիսը: Պէտք ունէի՞ այդ տառապանքին, ինչպէս կ'ըսես:

Չապէլին ոճը ինձի ալ համարձակութիւն ներշնչեց.

-Վահէ Օշականը ըսաւ, որ պէ՛տք է Փարիզ երթամ. երբ չհասկցայ, բացատրեց՝ (որքա՛ն ճիշդ էր Ձոնթակը երբ կ'ըսէր՝ դանդաղ ես, դանդաղ...) «ինքզիքդ չարխի զարնելու, օտարին հայելիին մէջ դուն քեզ տեսնելու համար» ըսաւ:

Լոռեցիներ: Հայելիներու ակնարկը մեզ խոկումի տարաւ:

-Ի՞նչ խորհրդաւոր բաներ են,- տխրութեամբ ըսաւ Սիպիլը,- երբեմն տառապանքով ծածկուած (այնուամենայնիւ՝ ցոլացնող), երբեմն ժանեակներու մէջ կորսուած, յաճախ սեւ շղարշներով փաթթուած...

-Այո, ամէն մէկուն՝ իրը,- Տիկ. Տիւսաբ, Տորայի⁶ մահէն ետք, փիլիսոփայ դարձեր էր:

-Հայելիները միշտ ալ չեմ սիրած,- ըսաւ Չապէլը,- սուրճը նորոգե՞մ:

Երբ տաք սուրճը կում-կում խմեցինք, թուեցաւ որ ծանր մթնոլորտը պիտի փարատեր. բայց սխալեր էի:

-Ի՞նչ փոփոխութիւն կը տեսնես հիմա,- Տիկ. Տիւսաբ անսպասելիօրէն ինծի դարձաւ:

Պահ մը չհասկցայ թէ ինչի՞ կ'ակնարկէր. յետոյ աչքերուս առջեւ եկաւ այն օրերու Պոլիսը, լայն վրձնահարուածներով նկարուած. եթէ չըլլար մարդոց հագուածքը ...

-Նոյնն է, չէ՞,-իր հարցումին ինք պատասխանեց:

-Սիայն ժանեակները փոխուեր են,- ծանր հեզմանքով ըսաւ Սիպիլ,- առաջ ձեռագործ էին, հիմա, ինչպէս ամէն բան, մեքենայի արտադրութիւն ...

-Տիկի՛ն Տիւսաբ,- իր քաղցրագոյն ձայնով խօսեցաւ Չապէլը, մթնոլորտը փոխելու ակնյայտ ճիգով,- կը յիշե՞ք իմ առաջին այցելութիւնս ձեզի ես եւ...

---

⁶ Սրբուհի Տիւսաբի վաղամեռիկ դուստրը:

-Արշակունիին⁷, այո. այնպես ուրախ էի այդ օր: Միշտ չէ որ մարդ կը հանդիպի երիտասարդ գրագիտունիներու:

-Ի՞նչ կ'ըսէք, Տիկի՛ն Տիւսաբ, այդ օրերուն միակ գրագիտունիին դուք էիք, մենք պատանիներ էինք տակաւին:

Միպիլը պզտիկ մը հազաց եւ Ջապէլը փորձեց ուշադրութիւն չդարձնել:

-Գրագէտ դառնալու ձեր որոշումը այնքան վերջնական էր, որ հասունութիւն կը շնորհէր ձեզի: Անկէ ետք որքա՛ն սպասեր եմ ձեզի:

Տխրութիւն իջաւ Տիկ. Տիւսաբի ծանր կոպերուն: Ջապէլը իրար անցաւ: Արթնցեր էր հազիւ քնացած խղճի խայթը: Միշտ ալ, Պոլիս վերադարձին կ'որոշէր մեծ Տիկիինին այցելութեան երթալ, մանաւանդ որ շա՛տ հարցնելիքներ ունէր, բայց միշտ ալ իրմէ անկախ բան մը կ'արգիլէր: Հիմա նայեցաւ անոր դէմքին եւ զգաց, որ կը վախնայ:

-Ինչո՞ւ վախնալ, Ջապէլ, ես ալ աղջիկ եղեր եմ ու կիւն. մեզի համար յոյսն ու յուսահատութիւնը ձեռք ձեռքի կ'ընթանան. բայց ես եւ դուն, ինչպէս եւ իրենք,- գլխով շարժում մը ըրաւ դէպի Միպիլն ու զիս,- սիրոյ շղարշով կրնանք ծածկել ամէն գորշութիւն:

Ջապէլը լռեց. ըսելիք ունէր, յարգանքը սակայն թոյլ չէր տար: Յետոյ միտքը փոխեց.

-Ո՛չ,- ըսաւ կիրքով:

---

⁷ Արշակունիի Թէոդիկ, Թէոդիկի կիւնը:

Բոլորս զարմացած սպասեցինք:

-Ո՛չ,- կրկնեց,- սերը ծածկոց չէ՛. այնքան լոեր ենք ու ծածկեր, որ հակառակ սեռը (յստակ արհամարհանք կար ձայնին մեջ) կորսնցուցեր է շղարշին տակ տեսնելու, գոնե նայելու կարողութիւնը. իսկ մենք աւելի լոեր ենք ու ծածկեր...

-Կա՞յ աւելի կարճ, աւելի ազդու միջոց,- Միպիլին ձայնին մեջ համոզումին չափ ուժեղ էր տխրութիւնը:

-Դո՞ւք ալ, դուք որ այնքան տառապէր էք սիրոյ համար:

-Նաեւ՝ երջանկացեր:

-Ո՛չ, սխալ բան մը կայ այստեղ, շատ սխալ բան մը: Նախ՝ ինչո՞ւ մեզի համար սերը պէտք է նիւթ դառնայ. ան ալ կեանքի երեւոյթներէն մէկը չէ՞: Կ'ապրինք երբ գայ: Պէտք ունի՞նք այսքան խօսելու եւ քննարկելու գայն:

Բոլորս լռեցինք եւ սուրճը դառնացաւ մեր քիմքին վրայ:

-Ուրիշներ ալ կ'ուզէի հրաւիրել,- միտքս եկած առաջին բանը ըսի, բան մը ըսած ըլլալու, այս ծանր լռութենէն դուրս գալու համար:

-Ուրե՞ր օրինակ, ԼԱՍՔ, Մաննի՞կը,- հարցուց Ջապէլը:

-Թերե՞ս Մաննիկը,- չէի հասկցած Ջապէլին կեցուածքը այս անուններուն հանդէպ եւ զգոյշ կ'ըլլայի:

-Մէկը շատ համայնավար է, միւսը՝ շատ երազկոտ. ոտք չունին հողին վրայ:

-Եթէ ոտք ունենան, կոշտուկ կապած պիտի ըլլան այդ ոտքերը:

Զապելն ու Միպիլը կամացուկ մը նայեցան իրենց ոտքերուն, հաստ գուլպաներու մէջ պահուած. Տիկ. Տիւսարն ալ նայեցաւ իրենց ոտքերուն. յետոյ կարծես ամչցան եւ երեքը միաժամանակ սկսան խօսիլ.

-Երբ հանդիպեցայ ԼԱՍին ...

-Մաննիկը ինձի աշակերտուհի ...

-Աւելի գեղեցիկ չե՞ն երեւիր բարակ ...

Կարծես սկսեր էի գոջալ զիրենք հրաւիրած ըլլալուս. գրոյցը հեզասահ չէր ընթանար եւ ճիգերս ապարդիւն էին: Ուզեր էի իրենց հետ գրական գրոյցի նստիլ, մտիկ ընել զիրենք եւ տեսնել թէ այսօր ի՞նչ կայ փոխուած: Փոխարէնը զիրար չհաննող կիներ գտայ, որոնց մէջ ալ կիներ կ'ապրի նոյնքան ուժգին, որքան իմ մէջս:

-Ինչո՞ւ գացիր, Զապէ՛լ,- ըսի ու զարմացայ՝ ուրկե՞ եկաւ հարցումը այս թափով:

-Ո՛ւր,- սուրճին գաւաթը սեղանին դրաւ. ձեռքը կը դողար. կ'երեւի հասկցաւ թէ ինչի՞ մասին կը խօսիմ:

-Հայաստա՛ն:

Ըսի բառը եւ զգացի, որ ժամանակը տեղատուութիւն սկսաւ, ետ-ետ քաշուեցաւ, եւ չորսս ժապիւնք ան-ժամանակի մը մէջ, որ «հիմա»ն է, ա՛յս պահը. ո՛չ անցեալ, ո՛չ գալիք: Պահը միայն եւ երկընտրանքի նոյն ծանր վիճակը:

Երկու մեծ տիկիները հետաքրքրութեամբ եւ սպասումով նայեցան Զապելին. իրենք չէին ապրած այս dilemma-ն:

-Հայաստա՛ն ...

Բառը բռնեց զինք ներսէն, ճանկեց աղիքները կարծես ու դէմքը խորունկ ցաւի ծամածռութիւն մը ունեցաւ: Շրթունքը խածեր էր, որ ցաւէն չպոռայ. կաթիլ մը արիւն դուրս ցայտեց:

-Մի՛ պատմեր եթէ չես ուզեր,- ըսի զոջացած անխոհեմ հարցումիս համար:

-Պատմէ՛,- հրահանգեց Տիկ. Տիւսաբը, բայց գուրգուրանք կար հրահանգին մէջ,- պատմէ մենք ալ իմանանք, ինք ալ իմանայ:

Տարբեր պայմաններ եւ ճիշդ նոյն կացութիւնը:

-Պոլիսէն յետոյ Փարիզը չէ՞ր բաւեր քեզի,- ըսի,- Փարիզը կը մնայ աշխարհի մայրաքաղաքը եւ կը շարունակէ հմայել իր «տղոցմով», - ինչո՞ւ Չապէլը կապ չունէր «տղոց» հետ:

Համարձակութիւն գտեր էի. այնքան բան ունէի հարցնելիք-հասկնալիք, բայց Տիկ. Տիւսաբը ընդմիջեց.

-Այն օրէն որ եկաք ինձի, այնքա՛ն սպասեցի ...

Զապէլը չսեց, կամ նկատի չառաւ Տիկիինին նիւթը շեղելու փորձը.

-Զարմանալի մարդիկ էին. չէի հասկնար զիրենք. վրէժ մը ունէին եւ զիս կարծես յարմար նկատեր էին: Յետոյ իմացայ, որ Յակոբը քանի անգամներ գրեր է ինձի. չեմ պատասխանած. չստացած նամակիս ինչպէ՞ս պատասխանէի ...

-Հաւանաբար քեզ յանցաւոր կը նկատէին Փարիզ ապրած ըլլալուդ համար,- Միպիլը կամացուկ մը ըսաւ, եւ Չապէլը կարծես մտորումներէն արթնցաւ.

-Այո, կ'երեւի ճիշդ էք. կտոր մը հացի փոխարէն ֆրանսական գուլպաներս կը տանէին եւ ցեխոտ փողոցներուն մէջ կը հագնէին, նոյնիսկ Պոլսէն առածներս կ'առնէին առանց հարցնելու, ենթադրելով որ բոլորն ալ Փարիզէն են ...

Ժպիտի մը ուրուականը յայտնուեցաւ Չապելին դէմքին, որ անապատի անտարբերութիւն ստացեր էր. պատմածները սառցալեռան մը մէկ ութներորդ գագաթն էին. տակը այնքա՛ն ծանր բաներ ըլլալու էին:

Նայեցայ միւսներուն. երկու տիկիներն ալ նոյն նայուածքը ունէին: Վիճակ չունէինք աւելին լսելու կամ պրպտելու: Հրաւիրեր էի եւ պարտաւոր կը զգայի զիրենք ուրախ պահել: Բայց Չապելը շարունակեց.

-Այոքան բանէ ետք ինչպէ՞ս չհիւանդացայ, չեմ գիտեր:

-Պարզ չէ՞. հիւանդութիւնն իսկ պերճանք մըն է, գոր չենք կրնար ունենալ. ասիկա մեր սիրելի մանչերուն տրուեր է՝ Դուրեան, Մեծարենց, Չարիֆեան ... կարծես հայ գրականութեան զինուորները մե՛նք ենք:

-Չէ՛, այդ նուրբ իշխաններուն թիկնապահները,- Չապելը խնդաց իր վարակիչ քրքիշով. ա՛յդ էր իր գլխաւոր հմայքը, միտքէն ետք,- այնքան քիչ ենք, որ զինուոր իսկ չենք կրնար ըլլալ, միայն՝ թիկնապահ ... Բայց այդ բոլորը, ամբողջ ցեխը, գորշութիւնը, ոչ միայն քաղաքին ... չէի կրնար հասկնալ այդքան ոխ, այդքան չարութիւն ... կեղծ մարդեր էին, որոնց քով կեղծ հանճարներով շրջապատուած ըլլալը երջանկութիւն էր ... չէի հաւատար, այդքանին պարզապէս չէի հաւատար:

Հիւանդութիւնը աւելի ուշ եկեր էր անշուշտ:

Տիկ. Տիւսաբն ու Սիպիլը խորունկ շունչ մը քաշեցին ու ներքուստ փառք տուին, որ իրենք չկային այդ բոլորին մէջ:

-Եթէ գի՛րը ձգէին ինծի, ձեռով մը կը դիմանայի, կը գրէի, կը շնչէի. գոնէ Պարտեզները հասցուցի. բայց ուրիշ այնքան կարեւոր բան կար. ինչո՞վ գրէի, ինչպէ՞ս գրէի, տարին ...

Ըսաւ ու լռեց:

Անդառնայի կերպով համոզուեցայ, որ սխալ ըրի զիրենք հրաւիրելով: Բայց ալ եղեր էր:

Ընդոստ շարժումով մը Զապէլը մազերը ետեւ տարաւ, կարծես կը փորձէր անոնց հետ ետեւ նետել զինք բռնաբարող յուշերը. ճիգով մը դէմքին կնճիռները շտկեց, նոյնիսկ փորձեց ժպտիլ:

Տիկ. Տիւսաբ առանց դիրքը փոխելու կը շարունակէր նստած մնալ, բայց Զապէլին տագնապը զինք ալ վարակէր էր: Շքեղ զգեստներու մէջ սեղմած թուլցած միսերը, Տիկ. Տիւսաբ գեղեցիկ յուշ մըն էր երբեմնի իր անձէն:

-Նայէ՛, այս լրջութիւնը շատ անհամցաւ, պէտք է կայծ մը նետել ու կրակ յառաջացնել. ի՛նչ որ ըսեմ, հետս համաձայն կ'ըլլաս, եղա՞ւ,- Զապէլը փսփսաց ականջիս:

-Տիկ. Սիպիլ,- ժպիտով դիմեց,- ինչպէ՞ս կարելի է գրել ու ըսել՝ «եւ հայ կինը, որուն բան չտրուեցաւ գրեթէ, երբ կը գրէ ինչ որ կը զգայ կամ կը խորհի, պէտք է ներողամտութեամբ ընդունիլ զայն ...». որքան գիտեմ,

խնդրելը ձեր սովորութիւնը չէ. եւ խնդրել ի՞նչ՝ ներողամտութիւն գիրի՞ն համար ...

-Գիտէ՞ք,- սկսաւ Տիկ. Տիւսաբը, բայց Զապէլը կրկին կը փսփսար չարաճճի ժպիտով.

-Անշուշտ գիտես, որ իր վեպերը իրմէ նուազ են, բայց ինք չի գիտեր ասիկա:

-Օշականը⁸ կ'ըսէ,- կը շարունակէր մեծ Տիկինը,- արդէն գրեր է՝ «կիները երբ կը գրեն, պիտի մոռնան թէ մայր են, առնուազն ամուսին»: Որո՞ւ կ'ուղղէ խօսքը, երբ կը գրէ «իրմէ վերջ» (զիս նկատի ունի, գիտէք), միաժամանակ «մէկդի կ'ընէ տիկ. Եսայեանի անձը»:

-Տիկ. Տիւսաբ, դուք գո՞վ կը պաշտպանէք,- մէկէն շատ լրջացաւ Զապէլ, մոռցած, որ ինքն էր ծանր մթնոլորտը ցրելու փորձին հեղինակը,- այդ մեր գրողները ըսին ու կրկնեցին «հայ մայր, հայ կին», կարծես յեշեցնելով եւ հաստատելով որ արուեստագետ կամ գրագետ ըլլալ արտօնուած չէ մեզի ...

-Մի՛ բարկանար,- ծանրօրէն ըսաւ մեծ Տիկինը,- *c'est la vie*⁹ դուն բախտաւոր ես, որ եկար ինձմէ եւ տիկ. Սիպիլէն ետք:

-Այո,- անմիջապէս տխրեցաւ Զապէլը,- այո, հասկնալի է. դուք ձայն առիք, տիկ. Սիպիլը տեղ բացաւ: Շնորհակալութի՛ւն: Բայց կը տեսնեմ, որ նոյն հարցերը, կամ գրեթէ նոյն հարցերը տակաւին կը շարունակուին: Վեհանոյշը ուշացաւ,- դարձաւ ինծի,- պիտի գար, չէ՞:

---

⁸ Յակոբ Օշական, արեւմտահայ մեծագոյն վիպագիրը.

⁹ Ֆրանսերէն՝ ա՛յս է կեանքը.

Գլուխով այո մը ըսի: Երկրորդ սուրճն ալ խմեր էին. կ'ուզէի, որ երթային Վեհանոյշին գալէն առաջ, որ առանձին Գապէլին հետ, եւ երեքս բերնի համով, աղուոր-աղուոր բամբասէինք մեր գրականութեան մեծ տիկիները:

Երբ Վեհանոյշը եկաւ, երկու տիկիները մեծ հետաքրքրութեամբ զրոյցի բռնուեցան անոր հետ:

Զապէլը, որ լուռ էր, եկաւ քովս ու փսփսաց.

-Եկուր ետ խոհանոց երթանք. կը սիրեմ խոհանոցները՝ տաքուկ, մտերիմ եւ արգիլուած, տեղ մը, ուր մեր իշխանութիւնը կասկածի տակ չ'առնուիր:

Ապաստա՞ն թէ քաւարան, մտածեցի, այս խոհանոցները:

-Ինչո՞ւ հրաւիրեցի զիրենք. չկարծեցի որ այսքան...

-Այսքան ի՞նչ,- ըսաւ,- չկարծեցիր որ այսքան տափա՞կ պիտի ըլլայ:

Լռեցի:

-Տափակ չէ,- ինք շարունակեց,- պարզապէս զիրար ա՛լ չենք հասկնար. այնքան տարբեր էի ես իրենցմէ, եւ հիմա դուք՝ մեզմէ: Ի՞նչն է տակաւին մեզ կապողը. Պատմութիւնը անշուշտ, այսինքն անցեալը. բայց մի՞ւսը, որ աւելի կարեւոր է, Երա՞զը, ապագա՞ն:

-Աղջիկ ի՞նչ հոս նստեր էք, որո՞ւ ձեռքը կ'անցնին այդ երկուքը ... ելէ՛ք շուտ ներս եկէ՛ք ...,- Վեհանոյշը դռնէն ըսաւ ու ետ նստասենեակ վազեց:

Երբ նստասենեակ մտանք, տիկիները եռանդով կը զրուցէին. ի՞նչ էր իրենց նիւթը արդէօք:

-Շատ լաւ կը հասկնամ ձեր ձանձրոյթը,- կ'ըսէր մեծ Տիկիինը,- մեր նիւթերը ժամանակավրէպ են, մեր ոճը հին է, շատ զարդարուն է. բայց ո՞ւր պիտի ըլլայիք դուք, եթէ մենք չըլլայինք ...

-Կարծեմ շատ աւելի դիւրին էր Վիրճինիա Ուուլֆ ըլլալ 1920-ին, քան՝ Ջապէլ Եսայեան,- ըսի:

-Ինչո՞ւ կը բաղդատես:

-Ինչո՞ւ չբաղդատեմ:

-Որովհետեւ նմանութեան եզր չկայ,- բարկացաւ Վեհանոյշը,- ո՛չ որպէս կին, ո՛չ իսկ որպէս գրագիտուհի. ինք որ վիպագրուհիներուն համար «ապահովութիւն եւ ինքնաբաւութիւն» կը պահանջէր, ի՞նչ պիտի ըսէր արդեօք եթէ հայ ըլլար:

-Կը տատամսիմ ըսելու,- ըսի,- բայց կը կարծեմ, որ դատ ունեցող ազգերը մեծ արուեստագէտներ չեն կրնար ծնիլ պարզ այն պատճառով, որ ամէն մեծութիւն տրամադրուած եւ գոհուած կ'ըլլայ դատին, չէ՞ք կարծեր:

-Չեմ գիտեր,- Վեհանոյշը բարձրաձայն կը մտորէր,- բայց կը մտածեմ, այո, եթէ Ուուլֆը կամ Ջոնթակը հայ ըլլային, որքա՞ն մեծ պիտի ըլլային... Ի՛նչ վիճակի հասեր ենք, կը տեսնե՞ս, տընմընայ պառաւած օրիորդներու պէս կը խօսինք, մեր ձախողութիւնները կրող կողմեր փնտռելով:

-Քիչ առաջ ես ինծի կը հարցնէի, թէ իրապէս ինչո՞ւ ձեզ հրաւիրեցի եւ պատասխան չէի գտներ. հիմա յստակացաւ...,- ըսի:

-Ցած ձայնով խօսէ, չլսեն, հիւրընկալութեան օրէնքներուն դէմ մեղանշած կ'ըլլաս,- ըսաւ Վեհանոյշ եւ

շարունակեց,- վախն է, վախը ... սկսած եմ վախնալ այս առանձին եւ համր վիճակէն,- զիրենք խօսքի կը մղէր :

-Հա՛մր,- Ձապելը խիստ զարմացաւ:

-Հա՛մր. որովհետեւ կը գրես այն, որ պարտաւորուած կը զգաս գրելու: Մեծ տիկինը ձայն առաւ, բայց Սիպիլը գործը արեց-ձգեց. դասագիրքերուն մասին ըսելիք չունիմ, բայց ժանեակնէ՞ր պէտք էր հիւսէր խօսքերուն շուրջ, թէ՞ պէտք էր խօսքերը մաքրէր իրենց ծանրութենէն:

Ինչո՞ւ էր այս բարկութիւնը, որ թափ առած, չէր զսպուէր:

-Մէկ կողմէն իրաւունք ունիս,- ըսի ցած ձայնով:

-Ունի՛մ, հապա չունի՛մ. իրաւունք ունիմ բարկանալու. ժառանգութիւն մը պէտք էր ունենայի, բայց այսօր ոչինչ ունիմ ձեռքերուս մէջ,- յետոյ թափով դարձաւ երեք տիկիններուն,- Հայութիւնը ձեզի համար հարց չէր, հարցադրում չէր, վախ առթող երեւոյթ չէր:

-Սպասէ՛, հայութիւնը ի՞նչ գործ ունի այստեղ,- Ձապել բարկացաւ զարմացած:

-Գիտե՞ս որքա՛ն մտածեր եմ Վիրճինիային մասին, ոչ թէ իր հոչակին կամ տաղանդին, այլ ... աղախիններուն մասին. երկուք էին, մէկը տան, մէկն ալ խոհանոցին համար. ինք ալ տրուէր էր միտքի կեանքին՝ խոկալ, գրել, գրուցել ...

-Իսկ ե՞ս,- ըսաւ Ձապելը դառնութեամբ,- ձեռքերս լուացքէն այնքան կը մրմռային, որ մտածելն իսկ կը մոռնայի ... Բայց ճիշդ ես՝ հայութիւնը հարց չէր մեզի համար, ժառանգուած իրաւունք էր:

Չորս կիներ, չորս գրագիտուհիներ, բայց ոչ մեկուն տրուած էր, նոյնիսկ հռչակի հասնելէ ետք, արեւմուտքի գրագիտուհիներուն համեմատական հանգիստը, նուագագոյնը՝ աշխատելու վայրն ու ժամանակը:

Մեզի համար միշտ ալ բան մը գոհել պէտք եղեր է:

-Ի՞նչ իրաւունք ունէր Յակոբ Օշականը ա՛յդ ձեւով գրելու կիներուն մասին:

Անջատուեր էի շրջապատէս, թէեւ չորս գրագիտուհիները մեծ թափով կը շարունակէին իրենց գրոյցը:

Կ'երեւի թէ ձայնս բարձր էր, կամ՝ շատ խորունկ էր, որ թրթռացումը փշաքաղեց զիրենք: Լռեցին: Մպասեցին:

-Կը ներէք,- իրար անցայ,- խանգարեցի:

-Ի՞նչ ըսել կ'ուզես,- ըսաւ Միպիլը տարօրինակ ժպիտով՝ զարմանքի եւ գուարճութեան խառնուրդ մը, որ չհասկացայ: Զգացի, որ ինչ ալ ըսեմ, համաձայն պիտի ըլլայ, գոհացած, որ ի վերջոյ մէկը բան մը գտաւ ըսելիք: Բայց չէր գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ըսեմ: Մինչ այդ Տիկ. Տիւսաբը արդարացում կը փնտռէր.

-Ի՞նչ ձեւով գրելու... մեծ յարգանք ցուցաբերած է ինձի հանդէպ եւ մեծ սէր՝ օր. Յովհաննէսեանին հանդէպ:

Ի՛նչ տարօրինակ կացութիւն. սենեակս ծուխերու մէջ՝ cathedral engloutir¹⁰. անշուշտ՝ ուր որ երկու հոգի կը

---

¹⁰ Ֆրանսերէն՝ ջրամոյն տաճար. ֆրանսացի երաժիշտ Գլոտ Տեպիլսիի դաշնամուրի գործերէն մեկուն խորագիրը.

հաւարութիւն գրականութեան անունով, այդտեղը տաճար կը դառնայ:

Ձապելը միացեր էր երկու տիկիններուն, որոնք կիրքով կը ծխէին. Վեհանոյշին աչքերը արցունքոտեր էին, բայց չէր զգար. իսկ սեղանը՝ գրական քաւարան՝ կիսալեցուն-կիսապարապ գաւաթներով եւ մոխրամաններով:

Ամենէն հետաքրքրականը սակայն տիկիններուն արտայայտութիւնն էր, շատ նման էր շատ տարբեր, թարգմանութիւնը նոյն այն երջանկութեան, որ կու գայ ամբողջացումի բաւարարութենէն եւ կը ճառագայթէ կիներուն ամբողջ էութեան վրայ, յաճախ մատնելով զիրենք:

Չգարմացայ: Սպրեր էի ես ալ զրոյցներէ ծնած այս երջանկութիւնը, երբ խօսքը սեր կը դառնայ, կը շրջապատէ զրուցակիցները, կ'արձակէ զանոնք իրարու եւ կ'անջատէ շրջապատէն:

-Չպատասխանեցիր,- պահանջեց տիկ. Տիւսաբ:

-Իրաւունք ունէ՞ր այդքան խորունկ իջնելու իր հերոսուհիներուն էութեան մէջ. իրաւունք ունէ՞ր այդքան ամբողջական ձեռով գրելու կիներուն սեռայնութեան մասին: Չեմ կրնար չմտածել, որ եթէ ձեզմէ մէկը ըլլար այդ էջերը գրողը, շատ հաւանաբար մամուլը զինք խաչէր, եթէ անշուշտ այդ էջերը նախ տպուէին:

Միպիլը իր մեծ պայուսակէն խմիչքի շիշ մը հանեց.

-Մոռցայ հանելու,- ըսաւ,- Ձապէ՛լ, գաւաթներ կը բերե՞ս:

-Ես կը բերեմ,- ըսի:

Երբ գաւաթները ափսէին դրած ներս կու գայի, Ջապէլը դէմն եկաւ ու փսփսաց.

-Նոյնանման գաւաթներ չունի՞ս. հիմա մեծ տիկինը պիտի բարկանայ:

-Չունիմ. գեղեցիկները իրենց կու տանք:

Գաւաթներուս գեղեցիկ գոյգը Վենետիկէն գներ էի, միւսները ծանուցում էին խմիչքներու շիշերուն հետ տրուած:

-Անշնորհքութիւնը միշտ ալ չեմ սիրած,- չկրցաւ լռել տիկ. Տիւսար:

-Ես ալ,- երկրորդէց Սիպիլը: Ի վերջոյ համաձայնեցան, թէկուզ ... անշնորհքութեան շուրջ:

-Կարելորը բովանդակութիւնն է,- ըսի,- կարծեմ ձեր ձեռքին գործն է, չէ՞:

-Այո, եւ բաւական ազնուացած. պատրաստեր եմ Հրանդիս հանդիպելէ առաջ. շատ յատուկ առիթի մը կը պահէի:

Լեցուց եւ գաւաթը գլուխը քաշեց: Ես ալ:

Հեղուկը իջաւ հեզասահ գնացքով եւ Վէտուվիուսի պէս... աչքերէս ժայթքեց: Շատ թունդ էր: Յետոյ զգացի որ վարդի բոյր մը տարածուեցաւ բջիջներուս մէջ, գլխու պտոյտ պատճառելով: Վա՞րդ:

-Վարդի խմիչք է. հակառակ վարդին դիւրաբեկութեան, խմիչքը շատ թունդ է. ճիշդ կիներուն պէս:

Գաւաթները կրկին լեցուց ու կրկին մէկ ումպով խմեցինք. նոյն կիրքով. չմոռցուող բաները մոռնալու, թաղելու անյոյս վճռակամութեամբ: Թէեւ բոլորս ալ յոգներ էինք շատախօսելէն, բայց գիտէինք որ ըրածնիս

շատախօսութիւն է միայն. վաւերական ըսուելիքները դեռ չէին ըսուած: Պիտի ըսուէի՞ն, թէ՞ պիտի շարունակէինք լռել որոշ նկատառումներով, հաշիւներով, վախերով, յուսախաբութիւններով:

Լռութեան մէջ եւ խմիչքին ազդեցութեան տակ գաղափարները սկսան յստականալ:

Նայեցայ Վեհանոյշին, որ կը շարունակէր պայծառ ժամանակ, հակառակ ապրածներուն: Հիմա սակայն այս փակ ու մտերիմ շրջանակին մէջ տխրութիւնը իրեն ալ յաղթեր էր:

-Երկար ատեն է գիրք չունիս,- կամացուկ մը ըսի:

-Քանի մը գիրք պատրաստ ունիմ, նոյնիսկ վերջին էջը՝ «Նոյն անունէն»ը գրած եմ. չեմ հրատարակեր. որո՞ւ համար: Անցեալները սրբազանի մը հանդիպեցայ. «գիրքդ ստացայ, Վեհանոյշ, բայց դեռ ժամանակ չգտայ կարդալու» ըսաւ. ասիկա այն մարդն է, որ բեմերէն սուգ կը յայտարարէ եւ ողբ կը կարդայ արեւմտահայերէնին եւ գրականութեան գլխուն, երբ անոնք դեռ չեն մեռած. չ'ուզեր ընդունիլ նաեւ, որ մենք ենք զանոնք ողջ պահողները. ընդունիլը մե՛զ ընդունիլ պիտի նշանակէր, իսկ ինք ու իրենպէսները, իրենք զիրենք բարձրագոյն ոյժը կը նկատեն, իրենց Աստուածն իսկ մոռնալու չափ: Բայց ինչո՞ւ կը խօսիմ. որոշեր էի վերջնականապէս լռել. անիմաստ է խօսքը:

-Անիմա՞ստ է խօսքը...,- կրկնեցի գայթակղած:

-Գիրքն դուրս,- ըսաւ անհամբեր,- գիրն ալ ... չեմ գիտեր: Թէեւ Յակոբ Օշականը ըսաւ, Գրիգորն ալ կրկնեց՝ մենք կը գրենք ապագային համար ...

-Որոշ իրականություն կայ,- ըսի, թէև այնքան ալ համոզուած չէի:

-Ի՛նչ ապագայ, ի՛նչ բան. երազող մարդիկ են անոնք: Մե՛նք ենք իսկական իրապաշտները, մե՛նք:

Վստահ չէի, որ երեք տիկիները շատ գոհ էին Վեհանոյշին ելոյթէն. ի վերջոյ իրենց ամբողջ ճիգը, աշխատանքն ու գիրը եղած էր ա՛յս գիտակցութեան հասցնելու համար հայ կիներ:

Բայց տիկիները չկային: Զապէլն ալ չկար: Մնացեր էինք ես ու Վեհանոյշը գաւաթներուն առջեւ, սենեակի ծուխին մէջ:

-Ելլեմ պատուհան մը բանամ ...

Նստած ժեստի: Մեծ տիկիներուն ներկայութիւնը կը շարունակէր թրթռալ սենեակին մէջ: Կ՛ուզէի տակաւին վայելել գայն:

Բայց ելայ պատուհանը բանալու. կրնայինք խեղդուիլ:

ԵՐՐՈՐԴ ԶԱՊԷԼԸ

(1872 Տիարպեքիր – 1957 Անգլիա)

Ես – Ձեր մասին ըսուած է՝ «Դէմք մըն է Չապել Պոյաճեան, զոր ամէն հայ ճանչնալու է, եւ ճանչնալով անով հպարտ զգալու է»: Ի՞նչ կ'ըսէք այս մասին:

Չապել Պոյաճեան – Թերեւս ճիշդ է, ես չէ որ պիտի ըսեմ ատիկա, բայց կ'ըսեմ՝ դուք այսօր ինչպէ՞ս կրնաք հպարտ զգալ ինձմով, երբ անունս իսկ լսած չէք, աշխատանքիս ծանօթ չէք:

Ե. Իրաւունք ունիք. ի վերջոյ այդքան առատ բերք ձգելէ ետք՝ գրականութեան, թարգմանութեան եւ

նկարչութեան մէջ, քիչ մը անհասկնալի է մեր չիմացութիւնը: Ինչի՞ կը վերագրէք ասիկա:

Ձ. Պ. Չարմանալի հարցազրոյց վարող ես՝ ինծի հարցեր կու տաս, որոնց դուն ինքդ պէտք է պատասխանես, օրինակ ես ի՞նչ կրնամ ըսել ձեր չիմացութեան մասին:

Ե. Գրուած է նաեւ՝ «Գէթ ներկայ ժամանակիս մէջ իբրեւ գրագիտուի, անոր զոյգը չունինք մեր մէջ»: Բայց կային երկու Չապէլները. ձեր ծնունդով բնուած էր անոնց միջեւ՝ Չապէլ Ասատուր ծներ է 1863-ին, դուք՝ 1872-ին (թէեւ կարգ մը աղբիւրներ կ'ըսեն 1873, կամ 1877), իսկ Չապէլ Եսայեան՝ 1878-ին: Չէ՞ք հանդիպած անոնց, ի վերջոյ նոյն մոլորակին՝ գրականութեան շուրջ բեւեռուած էք:

Ձ. Պ. Դժբախտաբար չեմ հանդիպած, որովհետեւ ծներ եմ Տիարպէթիր եւ 23 տարեկանիս գաղթեր եմ Անգլիա: Մայրս՝ Քէթրին Բոճըրգ անգլուի էր, բանաստեղծ Սամուէլ Բոճըրսի գերդաստանէն: Հայրս՝ Թովմասը Տիգրանակերտի Հայ Աւետարանական Եկեղեցոյ հովի էր եւ անգլիական դեսպանութեան հիւպատոս, աշխատանքի ընթացքին հանդիպեր էր մօրս եւ ամուսնացեր էին: Հայրս սպաննուեցաւ 1895-ի ջարդերուն: Մայրս առնելով զիս, եղբայրս եւ հինգ հայեր, զիրենք ընտանիքին ծառաները որպէս ներկայացնելով, կը հեռանայ Թուրքիայէն վերջնականապէս:

Ե. Ձեր հօր կղերական ըլլալը որեւէ ձեւով ազդե՞ր է ձեր վրայ:

Ձ.Պ. Աւետարանական կղերը շատ չի նմանիր առաքելական կղերին, բայց հօրմէս աւելի մօրս անգլիացի ըլլալն է որ ազդեր է վրաս, որպէս մտածելակերպ եւ լայնամտութիւն, բարեբախտաբար, այլապէս 19րդ դարու Տիարպէթիի մէջ հասակ նետելը կրնար շատ սահմանափակ պահել զիս:

Ե. Կ'ըսուի թէ ձեր հայրը, դէպի Անգլիա իր բազմաթիւ ճամբորդութիւններէն մէկուն ընթացքին, քարոզ մը ըրած է Թագուհիին ներկայութեան. Ճի՞շդ է սաիկա:

Ձ.Պ. Անձնապէս նման բան չեմ լսած բնականաբար հօրմէս, ոչ ալ աւելի ուշ՝ մօրմէս: Մէկ աղբիւր միայն, որ կը նշէ նման պարագայ մը («Ամիտայի Արձագանգները», Տիգրան Մկունդ). հաւանաբար ճիշդ է, որովհետեւ 1900-ականներուն սկիզբը թագաւորական ընտանիքը կարեւորութիւն կու տար իր դեսպաններուն, որոնք Անգլիական կայսրութեան ներկայացուցիչներն էին տարբեր գաղթավայրերու մէջ: Հայրս ե՛ւ հիւպատոս էր, ե՛ւ Տիարպէթիի Աւետարանական եկեղեցւոյ պետ:

Ե. Տիգրանակէ՞րտ ըսել կ'ուզէք,- ա՛լ չեմ համբերեր:

Ձ.Պ. Անշո՛ւշտ ոչ. այս երկուքը տարբեր քաղաքներ են, մենք է որ մէկուն անունը միւսին տուեր ենք, «հայացնելու» միտումով:

Ե. «Տունը-դպրոց» (home schooling) հասկացողութենէն դար մը առաջ, դուք եւ ձեր եղբայրը տան մէջ ուսում ստացեր էք, ձեր մօր կողմէ: Գիտեմ որ բազմաթիւ լեզուներու կը տիրապետէք՝ անգլերէն անշուշտ, ռուսերէն, յունարէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, թրքերէն, գերմա-

ներէն... Հասկնալի է որ լեգուններ իմանալու դիրութիւն ունեցեր էք, բայց հայերէնին ինչպե՞ս տիրապետեր էք:

Չ. Պ. Ոչ միայն լեգուններ, այլ բազմաթիւ ուրիշ նիւթեր եւս մայրս կ'ուսուցանէր մեզի: Դեռ 15 տարեկան, կարդացեր էի ամբողջ Շէքսպիրը եւ իր կարգ մը քերթուածները գոց գիտէի: Երբ 1896-ին Լոնտոն հաստատուեցանք, այնտեղ արդէն կազմաւորուած հայկական գաղութ կար. հոն կ'ապրէին Բաֆֆիի կինը՝ Աննա Բաֆֆին եւ երկու մանչերը, որոնք կարետոր դեր խաղցած են անգլիահայ գաղութի կեանքին մէջ, եւ հիմը դրեր «Լոնտոնի գործաւորներու եւ ուսանողներու միութիւն»ին: Միութիւնը ուներ 400 անդամ, տարբեր տարիքներու եւ տարբեր խաւերէ եկած: Ես աշխոյժ գործունէութիւն կը տանէի: Հայերէնի իմացութիւնը սակայն Աննա Բաֆֆիին կը պարտիմ:

Ե. Ուրե՞ս կը հարցնէի՝ ինչո՞ւ կ'ըսուի «գոյգը չունինք մեր մէջ»:

Չ. Պ. Թերեւս անոր համար, որ նաե՛ւ անգլերէն կը գրէի եւ անգլիական հասարակութեան կը ներկայացնէի հայերը, հայոց վիճակը Թուրքիոյ մէջ, բայց մանաւանդ որովհետեւ թարգմանութիւններ կ'ընէի՝ թարգմաներ եմ Իսահակեանի «Աբու Լալա Մահարի»ն եւ հրատարակեր առանձին գիրքով, որ երեք հրատարակութիւններու արժանացաւ, Բաֆֆիի վէպերէն թարգմանութիւններ կատարեր եմ, բայց անոնց գլխաւորը կը համարեմ 1916-ին հրատարակուած *Armenian Legends and Poems* (*Armenian Legends and Poems*. Trans. Z. C. Boyajian. New York: Columbia University Press, 1st ed., 1916), գոր

հաւաքեր եւ, թարգմաններ Alice S. Blackwell-ի հետ եւ ամբողջութեամբ նկարագարդեր: Հսկայածաւալ գիրք մըն է, տեսն՞ր ես:

Ե. Տեսեր եմ անոր շապիկը միայն, ճարպիկ մէկը, որ նաեւ գիրքեր գնահատել գիտէ, հատորը առեր, շապիկը ձգեր է... շապիկէն իսկ կ'երեւեր թէ ի՛նչ հատոր է... Բայց քանի կ'ըսեն «գիրքի գողը գող չէ»... Հրատարակուած ձեր բոլոր գիրքերուն նկարագարդութիւնը դուք ըրեր էք, Բայց չէք խօսիր նկարչութեան հետեւելու կամ նկարչական դպրոց մը յաճախելու մասին: Ինչպէ՞ս սորվեցաք այսպէս նկարել, մանաւանդ՝ մանրանկարել:

Չ. Պ. Երբ Լոնտոն հաստատուեցանք, յաճախեցի Slade School of Fine Art, ուր նկարելու թէքնիքը միայն սորվեցայ, փացեալը կարծես թէ արեանս մէջ կար, մանաւանդ մանրանկարչութիւնը, որովհետեւ այդ դպրոցին մէջ մանրանկարչութիւն չէին սորվեցնէր: Յետոյ կ'երեւի թէ նկարչութիւնս բաւական լաւ էր, որովհետեւ անհատական ցուցահանդէսներ ունեցայ 1910-ին եւ 1912-ին, իսկ 1920-ին՝ Գերմանիոյ, Եգիպտոսի, Իտալիոյ եւ Պելճիքայի մէջ: Լաւ է չէ՞, այսքան տարբեր երկիրներու մէջ ցուցահանդէսներ ունենալը, միջոց մըն էին անոնք, հայն ու հայութիւնը եւ ջարդերը մարդոց միտքերուն մէջ յստակեցնելու համար:

Ե. Հաւանաբար ձեր ծննդավայրին բնութիւնը ազդեր է ձեր վրայ:

Չ.Պ. Այդ եւ Խարբերդի բնութիւնը, ուր ամառները կ'անցընէինք մեր այնտեղի տան մէջ, ընտանիքով շրջապատուած:

Ե. Ձեր առաջին վեպը՝ «Եսթեր»ը հրատարակուեր է 1901-ին, անշուշտ անգլերէն լեզուով: Յետոյ եկեր են յաջորդները: Առաւել՝ յօդուածագրութիւն, դերասանութիւն... Ինչպէ՞ս կրցեր էք այս բոլորը ընել, եւ ընել կատարեալ ձեւով:

Ջ.Պ. Թերէւս անոր համար, որ ամուսնացած չէի, տան եւ զաւակներու բեռը չունէի ուսերուս:

Ե. Ձեր լուսանկարներուն մէջ եթէ ոչ գեղեցիկ, բայց շատ գրաւիչ կ'երեւիք, թեկնածուներու պակասէ չէ չամուսնանալը, թերե՞ւս սիրային յուսախաբութենէ մը... Կը մտածեմ՝ արդեօ՞ք Րաֆֆիի մանչերէն մէկը չէր ձեր յուսախաբութեան առարկան. այնքա՛ն մտերիմ էիք այդ ընտանիքին հետ:

Ջ.Պ. Չկայ օրիորդ մը, որ թեկնածու չ'ունենար, եւ անշուշտ չկայ օրիորդ մը, որ սիրային յուսախաբութիւն չ'ապրիք, գոնէ մէկ անգամ կեանքին մէջ... Թերէւս նկատի ունիս Արա՛մ Րաֆֆին:

Ե. Թերե՛ւս, որովհետեւ անոր հետ աշխատեր էք իր «Հայաստան Աշխարհ» (Land of Armenia) գործին վրայ, թարգմանելով, նկարագարողելով:

Ջ.Պ. Գիտե՛ս անշուշտ, որ Արամը նաեւ գրեր է իմ այդ մեծ հատորիս՝ «Հայկական Առասպելներ եւ Քերթուածներ»ուն յառաջաբանը.

Ե. Օ՛, այո, պահ մը մոռցեր էի... Այդ գիրքին երկրորդ հատորն ալ կ'ուզէիք հրատարակել. ինչո՞ւ չէ իրագործուած այդ ծրագիրը:

Ջ.Պ. Սկիզբը այնքան խանդավառ էի, որ կ'ուզէի երկրորդ հատոր մըն ալ պատրաստել եւ հրատարակել,

բայց... առաջին հատորը գնահատուեցաւ իր հայկականութեան համար միայն, մինչ ստեղծագործական բաժինը գրեթէ անտես առնուեցաւ. ցաւեցայ. հայկական, այո՛, բայց ստեղծագործութիւն կայ այնտեղ, ինչպէ՞ս կարելի է չտեսնել ատիկա... չէ, երկրորդ մը աւելորդ պիտի ըլլար հաւանաբար:

Ե. Իրապէս ալ այս հատորը ձեր գրած բոլոր գիրքերէն աւելի կը յիշուի, նոյնիսկ աւելի քան «Կիլկամեշ՝ «Յաւիտենական Փնտռտութի Երազը» (Gilgamesh: a dream of the eternal quest) կամ «Յունաստան գրիչով եւ երանգապնակով» գիրքը (In Greece with Pen and Palette. London: J.M. Dent & Sons, 1938):

Զ.Պ. Իրականութեան մէջ՝ բոլոր գիրքերս ալ մոռցուեր են, անկախ իրենց արժէքէն:

Ե. Ժամանակները գիրքի յարմար ժամանակներ չեն կարծես, գիտէ՛ք:

Զ.Պ. Կը կարծե՞ս որ ժամանակները նման գրոյցներու ժամանակներ են...

Ե. Թերեւս... քիչ մը... Այդ պատճառով ալ շատ մեծ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ձեզի, յոյսով որ այլ հանդիպում մը եւս կ'ունենանք:

ՎԵՐՃԻՀԱՆԻՆ ՀԵՏ

ՍՐՃԵԼՈՒ ԵՐԱԶՈՎ

Իսթանպուլահայ ժամանակակից քերթողութիւնը մեր իմացութենէն հեռու է կարծես. կը հասնի Չահրատին, Չարեհ Խրախունիին, լաւագոյն պարագային՝ Իզնա Սարը Ասլանին եւ հոն ալ կը մնայ:

Կացութիւնը գրեթէ նոյնն է Իսթանպուլահայ գաղութին մասին մեր իմացութեան՝ գրեթէ ոչինչ գիտենք այդ գաղութին առօրեային մասին, թերթերուն մէջ գրուածէն անդին. բայց բոլորս ալ գիտենք, թէ «կեանքը ուրի՛շ, գրուածը՝ ուրի՛շ» է մեզի համար:

Ճիշդ այդ պատճառով ալ կ'ուզեմ խօսիլ Իսթանպուլահայ միջին սերունդին պատկանող

գրագիտուհի-բանաստեղծուհի-լրագրուհի Վերճիհան
Զիֆլիողլուի հետ, իր առօրեային մասին:

Երիտասարդ, կարմրահեր, հայու մը համար
անսովոր դիմագիծերով այս բանաստեղծուհին կ'ուզէի
մօտէն ճանչնալ, նոյնիսկ մտերմանալ հետը, մօտ ըլլալ
իրեն եւ յաճախ սուրճի մը շուրջ կամ գաւաթ մը գինիով
զրուցել: Ստիպուած եմ սակայն գոհանալ հեռուէ հեռու,
երկու լեզուներու սահմանը հասող այս զրուցազրույ,
որովհետեւ գրեց թէ իր համակարգիչին վրայ հայերէն
գիրեր չունի, եւ հարցուց՝ «Կրնա՞մ անգլերէն պատաս-
խանել»: Անշո՛ւշտ, ըսի:

«Կրնա՞ս քերթուածներէդ քանի մը օրինակ, կամ
գիրքերէդ մէկը առցանց ուղարկել» հարցուցի: Շատ արագ
պատասխանեց՝ «Դժբախտաբար չունիմ»...

Արդեօ՞ք սխալ է տպաւորութիւնս, թէ կ'ուզէ մոռնալ
հայերէն գրածները, որովհետեւ աղօտ կերպով կը յիշեմ
օր մը հարցազրոյց մը կարդացած ըլլալ իրմէ, ուր կը
դժգոհէր հայերուն չընթերցասիրութենէն: Ճի՛շդ բանաս-
տեղծ Սմբատ Տէրունեանին պէս, որ վաղուց գրեր էր
օրաթերթի մը մէջ, թէ երկար տարիներ հայերէն
ստեղծագործելէ ետք, երբ ա՛լ յոգնած ընթերցողներուն
անտարբերութենէն, սկսեր է անգլերէն գրել, առաջին
տարին իսկ մրցանակ մը շահեր է: Եւ կ'ըսէր՝ «Ինչո՞ւ
օտարը պիտի տեսնէ եւ գնահատէ, մինչ հայրենակիցս
անտարբեր կերպով պիտի անցնի տողերուս քովէն»:

Այս զրազրոյցը, որ մաս պիտի կազմէ «Իրաւ եւ
Սուտ, Սուտ եւ Իրաւ Զրոյցներ» գիրքիս, կը վախնամ որ
աւելի «սուտ»ի նմանի, ինչպէս Մաննիկին, Գրիգոր

Ճաթիվիին կամ Յովհաննէս Գայաեանին գրագրոյցները, որովհետեւ անկեղծօրէն շատ բան չեմ գիտեր թրքահայոց մասին:

Բոլորս ալ կարծեմ շատ բան չենք գիտեր մեր կարելոր է հին գաղութներէն մէկուն մասին: Թերե՛ւս թրքերէն չգիտնալն է պատճառը: Իմ սերունդիս 50%-ը թրքերէն չէր գիտեր, իսկ միւս 50%-ը սորվեր էր իր վերապրած մեծերէն, որոնք Հալէպ հասեր էին Այնթապ-Մարաշ-Քիլիսէն:

Այդ 50% չգիտցողներն ալ չեն ուզած սորվիլ, «թշնամիին լեզուն»՝ թրքերէն մի՛ խօսիք, թրքերէն խօսողին հայերէն պատասխանէ՛, թրքական TV մի՛ դիտէք, թրքական ապրանքը պոյքոթեցէ՛ք...

Հաւանաբար այսպէս է որ հեռացեր ենք մեր այս հին եւ ազնուական գաղութէն, աւելի հեռացեր ենք պէտք է ըսեմ, որովհետեւ Սփիւռքի գաղութները արդէն հեռու են իրարմէ:

Վերձիհան Զիֆլեանի դիմատետրեան էջը շատ հետաքրքրական կ'երեւի. կ'երեւի կ'ըսեմ, որովհետեւ մեծ մասը թրքերէն գրուած է, բայց զգալի է որ շատ հետաքրքրական գրութիւններ ունի, հարցազրոյցներ, որոնցմէ մէկուն խորագիրը կ'ըսէ.

Ermeni bir kadin gazeteci olarak hep arafta kaldin.

Քեռի Google-ը կը թարգմանէ.

Որպէս հայ կին լրագրող ես մի՛շտ անորոշութեան մէջ եղեր եմ.

Arafta kalmak. անորոշութեան մէջ մնալ...

Այս բանաստեղծուհիին քերթողութիւնը սակայն ո՛չ թէ անորոշութեան մէջ ըլլալ է, այլ ինքզինք լա՛ւ ճանչնալով, անկէ դուրս գալու ճիգ մըն է: Վկան նոյն այդ քերթողութիւնն է:

Հարցում 1-Ինչպէ՞ս դիմեմ քեզի՝ Վերճիհան Զիֆլիօղլու թէ Վերճիհան Զիֆլեան...

Ինչպէ՞ս է բանաստեղծուհի եւ թղթակցուհի Վերճիհանի առօրեան Իսթանպուլի մէջ, կրնա՞ս նկարագրել սովորական օր մը կեանքէդ:

Հ 2- Առաջին երեք գիրքերդ բանաստեղծական գիրքեր են, հայերէն գրուած. ե՞րբ վերադարձար թրքերէնին, որովհետեւ անով է որ սկսեր էիր բանաստեղծել:

Հ 3- Տարբերակում մը կը զգամ գործերուդ մէջ, որ ինձի Շահնուր կը յիշեցնէ՝ Շահնուր իր վեպերը եւ արձակ գործերը հայերէն գրեր է, քերթողութիւնը՝ ֆրանսերէն: Իսկ դուն բանաստեղծութիւնը հայերէն գրեր ես, արձակները՝ թրքերէն: Ասիկա գիտակի՞ց ընտրութիւն մըն է:

Հ 4- Թերթելով դիմատետրի էջդ, կը տեսնեմ թէ Հայաստանի գրագէտներուն հետ աւելի կապ ունիս, քան՝ Սփիւռքի գրագէտներուն հետ. ինչպէ՞ս:

Հ 5- Ի՞նչ է մօտեցումդ այն թուրք գրագէտներուն հանդէպ, որոնք կ'ընդունին թէ պատմական հարց մը կայ հայերուն առնչութեամբ՝ Օրհան Բամուք, Էլիֆ Շաֆաք, յիշելու համար նորերէն երկուքը:

Հ 6- Ֆրանսա ուսանած եւ տարբեր երկիրներու մէջ ապրած, դժուար չէ՞ այսօր քեզի համար Իսթանպուլ ապրիլը:

Հ 7- Հարցազրոյցի մը մէջ կ'ըսես՝ «Որպէս հայ կին լրագրող եւ միջոցառող անորոշութեան մէջ եղեր եմ». ինչի՞ կ'ակնարկես, ի՞նչ ըսել կ'ուզես. արդե՞՞ք քանի մը քաղաքներու մէջ ապրիլն ու քանի մը լեզուներով գրելը պատճառներէն մէկն է այս «անորոշութեան»:

Հ 8- «Աչք» քերթողագիրքիդ կոնակին կը գրես «Արեւմտահայերէնը՝ իմ մայրենին, որ մանկութենէս ի վեր աղօթքի մը նման կը թափի իմ լեզուէն», ուրե՞ս ինչն է բանաստեղծութիւն գրելը անով չես սկսած, այլ հայերէն լեզուի ուսուցչուհիիդ՝ տիկ. Ճիւմպիւշեանի¹¹ քաջալերանքով միայն վերադարձեր ես անոր:

Հ 9- Իսթանպուլահայ քերթողութիւնը յատուկ ոճ ունի, ինքնուրոյն աւանդ մը, եւ իր տեղը՝ ժամանակակից հայ գրականութեան մէջ: Քու քերթողութիւնդ կը շարունակէ՞ այդ աւանդը, թէ՞ նոր ձեւերու որոնում մըն է:

Հ 10- Լրագրական չորս մրցանակներ (1 շուետական, 3 թրքական) շահելէ ետք, ինքզինքդ աւելի լրագրող կը զգաս այսօր, թէ՞ բանաստեղծ:

Հ 11- Բանաստեղծութիւնը ի՞նչ կու տայ Վերճիհան Ջիֆլեանին:

* * *

---

¹¹ Բանաստեղծ Ջարեհ Խրախունիի՝ բուն անունով Արթօ Ճիւմպիւշեանի կինը:

Մերժեց գրագրոյցս: Երկուշաբթի, 3 Նոյեմբեր 2025-ին դրկելէս քանի մը ժամ ետք, անմիջապէս մերժեց:

Երկրորդ անգամ է, որ մէկը կը մերժէ գրոյց ընել հետս:

Առաջինը՝ մեր ատենապետն էր. հարցազրոյցը ըրաւ հանդէսին համար, երկու անգամ փոխեց իր պատասխանները, եւ յետոյ որոշեց որ չտպուի: Անսացի: Ուրիշ ի՞նչ կրնայի ընել:

Ասիկա սակայն տարբեր եղաւ:

Վերճիհան Զիֆլիօղլուին ծանօթացեր էի Մոնրէալ, Բաֆֆի Աճէմեանին սքանչելի գրադարանը պրպտելուս ընթացքին: Միջանկեալ ըսեմ, որ հոն տեսած բազմաթիւ ժամանակակից հրատարակութիւնները – որոնք լրիւ անծանօթ էին ինձի - անգամ մը եւս հաստատեցին այն համոզումս, որ Սփիւռքի գաղութները իրարմէ լուր չունին...

Ուրե՛մս գտեր էի Վերճիհանին «Հանելուկ» հատորիկը. գողտրիկ բանաստեղծութիւններու հաւաքածոյ մը, որ իր լոյս տեսած օրերուն ինքնուրոյն կը հնչէր, շատ նման Իսթանպուլահայ քերթողութեան, բայց նաեւ որոշ ինքնատպութեամբ:

Ոչ միայն Իսթանպուլահայ, այլ եւ ամբողջ սփիւռքահայ քերթողութեան մէջ մատի վրայ կրնանք համրել բանաստեղծուհիները, որոնք տասնամեակներու ընթացքին հաւատարմաբար շարունակէր են իրենց «տաժանակիր աղօթքը»՝ որն է Սփիւռքի մէջ գրագիտուհի ըլլալ, առանց տարուելու օտար լեզուով ստեղծագործելու դրականներէն: Առանց տարուելու... ա՛յս է տաժանքը,

որովհետև երբ օտար լեզուով կը ստեղծագործես, շատ անելի գնահատանք կը գտնես, բայց յամառորէն կը շարունակես արեւմտահայերէնով ստեղծագործել...

Առաւել՝ Վերձիհանը Իսթանպուլ կ'ապրի, մեզի համար վայր մը, որ տակաւին կապուած կը լինայ ծանր յիշատակներու, որոնք թէև միայն արիւնով փոխանցուած են մեզի, բայց կը շարունակեն տառապեցնել, շլմորեցնել մեզ: Ինչպէ՞ս կ'ապրի Իսթանպուլահայը, ի՞նչ է իր առօրեան, ինչպէ՞ս կրնայ ամէն օր յարաբերիլ շրջապատին հետ: Այս հարցումներուն պատասխանները կը փնտռէի:

Սփիւռքի տարածքին ապրողներս մենք ալ ունինք այդ ապրելու, յարաբերելու հարցերը, որոնք այսօր գոյն փոխած են անշուշտ, բայց ասիկա ամբողջովին այլ նիւթ է:

Ուրեմն գրեցի իրեն, Վերձիհանին, որովհետև կը յուսայի իրմէ անկեղծ եւ խորունկ պատասխաններ ստանալ կացութեան մը մասին, զոր ես չէի կրնար երեսակայել: Մերժեց ըսելով.

«Բարեւ, ես ստուգեցի հարցումները: Անկեղծօրէն՝ իմ աշխատանքս միայն բանաստեղծութիւն չէ: Ես շատ տարբեր ոճերով ստեղծագործեր եմ, ինչպէս բանաւոր պատմութիւն, վաւերագրութիւն, պատմուածք, վէպ, ուսումնասիրութիւն: Ասոնցմէ մաս մը տարբեր լեզուներու թարգմանուեր է, տարբեր երկիրներու մէջ: Ինչպէս նաեւ աշխատեր եմ Թուրքիոյ եւ Արեւմուտքի կարեւոր լրատուամիջոցներու հետ»:

«Ո՞ւր պիտի հրատարակեք այս պատմութիւնը եւ ո՞վ կը հետաքրքրուի անով: Ես արեւմտահայերէն սկսեր եմ գրել՝ թե՛ կարճ վեպեր, թե՛ բանաստեղծութիւն: Ոչ որ չէր ուզեր հրատարակել, ուստի փոխեցի ուղղութիւնս՝ ազգային եւ միջազգային լսարանի համար: Իմ գիրքերս շատ լաւ ընդունուած են Թուրքիոյ մէջ»:

«Ես անձամբ կը ճանչնամ Էլիֆ Շաֆաքին եւ Օրհան Փամուքին, բայց ներողութիւն կը խնդրեմ, չեմ ուզեր պատասխանել ձեր հարցումին»:

Այլ խօսքով՝ թրքերէնով ստեղծագործելու իր որոշումին պատասխանատուութիւնը կը բեռցնէ... հայ հրատարակիչներու ուսերուն:

Բայց...

Եւ ասիկա մեծ «բայց» մըն է. իր «Աչք» գիրքի կողքին վրայ հետեւեալը գրեր է այս առնչութեամբ.

«Ծանօթագրութիւն՝ յաջորդ սերունդներուն

Այս գիրքը փիւնիկի նման կը վերածնի իր մոխիրներէն: Տարիներ շարունակող մեծ պայքարի որպէս արդիւնք բառերը ազատութիւն ձեռք կը բերեն ինձմէ:

Այս գիրքը անտեսուեցաւ միայն հայերէն ըլլալուն պատճառաւ, տպագրելու փափաք չյայտնուեցաւ, արեւին՝ չեղեալ նկատուեցանք թե՛ ես եւ թե՛ իմ երկերը:

Արեւմտահայերէնը՝ իմ մայրենին, որ մանկութենէս ի վեր աղօթքի մը նման կը թափի իմ լեզուէն, այսօր տեղ կը գրաւէ Իննէսօ-ի վտանգուած լեզուներու ցանկին մէջ: Ես կը պայքարիմ, որպէսզի ապրի Պոլսոյ հայ գրականութիւնը, ես կը պայքարիմ դուք՝ յաջորդ սերունդներուն համար:

Այս գիրքը պիտի ծնի իմ սիրելի հոգևոր հոր՝ Դակրբ Ջարագոլուի զոհաբերության ու Ռոպեր Հատտեճեան եւ Արի Հատտեճեանի, ինչպէս նաեւ Մարմարա օրաթերթի աջակցության շնորհիւ:

Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել նաեւ այս գիրքի պատրաստութեան համար երեւակայական եւ տեսողական բոլոր ձիրքերը ցուցադրող Հատիճէ Երլմագին, որ հրաշք մը գործեց:

Եթէ չսիանար այս խումբը, չէր կրնար ծնիլ «Աչք»ը, եթէ չծնէր «Աչք»ը եւ չէի կրնար տեսնել ձեզ...»:

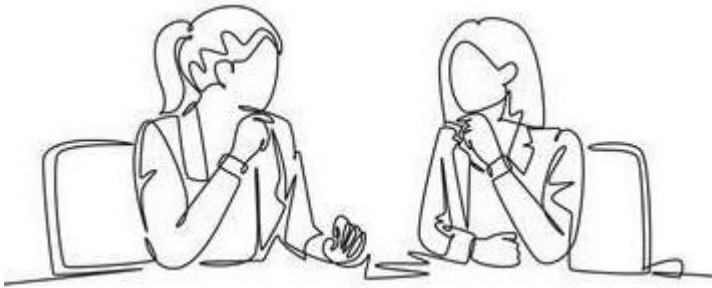
Ո՞ւր է հարցը ուրե՛ս:

Բայց՝ «Իմ գիրքերս շատ լաւ ընդունուած են Թուրքիոյ մէջ» կ'ըսէ, եւ ճիշդ այս պատճառով ալ պէտք չունի ո՛չ հայերուն, ո՛չ հայերէնին:

Ահա թէ ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ արեւմտահայերէնը կը մեռնի, մեր ձեռքով. մենք է որ կը սպաննենք զայն, կը խեղդենք, յաճախ Սիամանթոյի քերթուածին պէս մեր ըրածին ձայնը անլսելի դարձնելու համար:

Որովհետեւ կրնաս օտար լեզուներով ստեղծագործել, զուգահեռաբար հայերէն ստեղծագործելու կողքին: Մէկը միւսին պիտի խանգարէ՞ արդեօք:

ԱՌԱՋԻՆԸ ԸԼԼԱԼԸ ԴԻԻՐԻ՞Ն Է

Ես – Բարեւ ձեզ, տիկին Ներսիսեան:

Թամարա Ադամեան-Ներսիսեան – Կը նախընտրեմ որ Թամարա կոչէք զիս:

Միտքով արագ հաշիւ մը կ'ընեմ, կը հանեմ ծննդեան թուականը՝ 1862 մահուան թուականէն՝ 1889 եւ կ'ունենամ՝ 27 տարեկան... մահացած միայն 27 տարիներ ապրելէ ետք, բայց արդէն կարելոր անուն մը ձգած ետին, որպէս առաջին յեղափոխական կինը...

Ե. Սիրով, Թամարա, թէեւ դժուար է, բայց ձեր երիտասարդութիւնը կը թոյլատրէ ինծի ատիկա: Ինչպէ՞ս կրցած էք այդքա՛ն ոյժ գտնել ձեր մէջ, դիմագրաւելու համար խիստ աւանդական միջավայրը, ուր կ'ապրէիք:

ԹԱՆ. Այո, այդ օրերուն Թիֆլիսը գաւառական քաղաք էր, թէեւ աւելի զարգացած քան Երեւանը: Գիտե՛ս արդէն, բոլոր հայ մտաւորականները Թիֆլիս կ'ապրէին...բայց ժողովուրդը կը շարունակէր աւանդապահ լինել, կը շարունակէր իր գաւառական մտածելակերպը:

Ե. Այդ գաւառական քաղաքին եւ աւանդական ու կաղապարուած միտքերուն մէջ բանտարկուած, ինչպէ՞ս կրցած էք ունենալ բաց միտք եւ ձերբազատուիլ այդ բոլորէն:

ԹԱՆ. Անկեղծօրէն սկիզբները շատ խորունկ չէի մտածեր, կ'ընէի ինչ որ պէտք էր ընել, մանաւանդ տաճկահայ պանդուխտներուն համար:

Չայնը տկար էր եւ շունչը կցկտուր. գիտէի որ ամուսինէն ետք ինք ալ թոքախտի բռնուեր է. չէի ուզեր յոգնեցնել, բայց ինչպէ՞ս իմանալ իր կեանքին մանրամասները առանց խօսելու, մանաւանդ առանց խօսեցրնելու: Բայց ինք շարունակեց քիչ մը տխուր, յուշերու մէջ թաղուած կարծես.

ԹԱՆ. Մեր տունը ընդարձակ էր եւ ծնողքս շատ գթասիրտ ըլլալուն, միշտ ալ տեղ կու տար պանդուխտ բանուորներուն, որոնցմէ շատեր բաւական ալ լաւ ուսում ունէին. մէկը գոնէ լաւ կը յիշեմ, շատ կիրթ երիտասարդ մըն էր, իրիկունները միշտ գիրք մը կ'ունենար ձեռքը...

Ե. Անունը կը յիշէ՞ք:

ԹԱՆ. Անունը չեմ յիշեր, բայց շատ լաւ կը յիշեմ զարմանքս, երբ իմացայ թէ Ռոպերթ գոլէճը աւարտեր է. իրմէ իր կարդացած գիրքերը խնդրեցի. սիրայօժար կերպով, նոյնիսկ ուրախութեամբ սկսաւ տալ... Այն ատեն էր որ սկսաւ...

Ե. Ձեր բարեկամութի՞նը Դաւիթ Ներսիսեանի հետ: Փոքր ժպիտ մը կ'ուրուագծուի աչքերուն մէջ:

ԹԱՆ. Չէ՛... ատիկա անլի ուշ էր. սկսածը սերս էր ուսումին հանդէպ, որովհետեւ այդ մանչուն տուած

գիրքերէն մէկուն մէջ կարդացեր էի, որ «ուսումը զէնք է, ոյժ»։ շատ պէտք ունէի այդ ոյժին. անշուշտ աւարտեր էի Գայանեան օրիորդացը եւ քիչ մը բան սորվեր էի. բայց այդ ոյժը կ'ուզէի ունենալ եւ զայն փոխանցել այլ օրիորդներու...

Ե. Կ'ուզէիք ուսուցչութեա՞մբ զբաղիլ:

ԹԱՆ. Ուսուցչութեա՞մբ... ոչ ոչ, պարզապէս կ'ուզէի որ երիտասարդները, մանաւանդ օրիորդները աւելի բաց միտք ունենան, աւելի մտածեն ազատութեան մասին:

Ե. Ձեր ծնողքը դեմ չէդա՞ւ:

ԹԱՆ. Մայրս հետս էր, կարծես ինք ալ կ'ուզէր որ այդ ոյժը ունենամ նաեւ իր փոխարէն, բայց հայրս, մեծ մայրս... Շա՛տ դժուար եղաւ զիրենք համոզելը... համոզել չէր, ձեռով մը պարտադրանք էր: Այսօր ես ալ կը զարմանամ թէ ինչպէ՞ս կըրցայ ընել ատիկա:

Ե. Ինչպէ՞ս սկսաւ ձեր յեղափոխական գործունէութիւնը, թէեւ կը կարծեմ թէ այդ օրերուն բառը տակաւին չէր ընդհանրացած, որովհետեւ կուսակցութիւնները տակաւին չէին ծնած, այդպէս չէ՞:

ԹԱՆ. Այդպէ՛ս է, այո՛: Երբ ի վերջոյ Մոսկուա գացի ուսումի, հոն արդէն գոյութիւն ունէր «Նարոդնայա Վոլիա» (Ժողովուրդի կամքը) անունով իմբակցութիւն մը, որ կը միտէր ցարական բռնատիրութիւնը տապալել. գաղափարները իտեալական էին, համոզիչ: Անդամակցեցայ եւ փորձեցի հայ ուսանողներուն մէջ ալ տարածել նոյն գաղափարները:

Ե. Կարծեմ շատ երկար չտեւեց այդ շարժումը, չէ՞:

ԹԱՆ. Կարծես ինձի համար ծներ էր եւ ինձի հետ ալ մեռաւ... տեւեց 1879-1887... միայն մէկ լաւ, շատ լաւ արդիւնք ունեցաւ, գոնէ ինձի համար:

Ե. Հոն էր որ հանդիպեր էիք Դաւիթին եւ ամուսնացեր:

ԹԱՆ. Ինք ալ ինձի պէս իտէալապաշտ էր... համոզուած գործեցինք, հաւատալով որ մեր եռանդը եւ հաւատքը պիտի կրնան բան մը փոխել ազգին ծանր վիճակէն: «Հայրենասէրներու Միութիւն»ին անդամ էինք երկուքս ալ...

Ե. Թէ՛ հոս, թէ՛ հոն նոյնն էր վիճակը, միայն բռնատէրերը տարբեր էին. բայց բան փոխելը այնքա՛ն դժուար է, այնքա՛ն արհինալի:

ԹԱՆ. Դաւիթս վրայ տուաւ իր առողջութիւնը՝ այդքան աշխատանք, գերյոզնութիւն, սնունդի պակաս... թոքախտէ բռնուեցաւ:

Ե. Մինչ այդ սակայն կը կարծեմ թէ մեծ գործ կատարեցիք երկուքով «Հայրենասէրներու Միութիւն»ին մէջ:

ԹԱՆ. Կը կարծեմ. այդ միութեան անդամները փորձառութիւն ձեռք բերեր էին «Նարոդնայա Վոլիա»ի մէջ: Հայ երիտասարդները խանդավառ էին, մանաւանդ որ զիրենք մղողը մէկ կողմէ բռնաստիքութեան դէմ դնելն էր, միւս կողմէ՝ գիտութիւնը. գրեթէ բոլորն ալ ուսանած տղաք էին, կամ ինքնագարգացումով մեծ պաշար ձեռք բերած: Լաւ օրեր էին:

Ե. Երբ յայտնի եղաւ Դաւիթին հիւանդութիւնը...

ԹԱՆ. Այո, Հայաստան գացինք, Էջմիածին, ուր
Դաւիթը սկսաւ դասախօսել Էջմիածնի Ճեմարանին մէջ:

Ծանր տխրութիւնը կը փակէ դէմքը. գիտե՛մ, կը յիշէ
ամուսնոյն մահը, այնքա՛ն երիտասարդ, այնքա՛ն
գաղափարներով լեցուն եւ այնքա՛ն նոր որպէս հայր:

ԹԱՆ. Ինչպէ՞ս կրցաւ այդքան բան ձգած հեռանալ...
Մանաւանդ ինչպէ՞ս կրցաւ ձգել Լեւոնը, որ ճի՛շդ իր
աչքերը ունէր եւ իր խոհուն նայուածքը...

Ե. Բայց դուք ինչպէ՞ս կրցաք այդքան մեծ
անձնագոհութեան երթալ...

ԹԱՆ. Այն օրերուն կը հաւատայինք մեր ոյժին,
որովհետեւ միատեղ էինք, կար Տաճկահայաստանը եւ
կար Ռուսահայաստանը. տակաւին ցրուած չէինք, ցրօնք
չէինք, համախումբ ոյժ էինք: Այսօր դուք ցրօնք էք... նոր
անուն մը կու տաք ատոր կարծեմ:

Ե. Այո՛, Սփիւռք... Ինչո՞ւ է որ ձեզմէ գրեթէ ոչինչ
ժառանգեց է որպէս արխիւ, ո՛չ նամակ, ո՛չ լուսանկար:

ԹԱՆ. Շատ զգոյշ էինք մեր գործունէութեան մէջ,
կ'աշխատէինք խիստ գաղտնի կերպով, ու եթէ նամակներ
յղել պէտք էր, ստացողը կարդալէ ետք անպայմա՛ն պէտք
էր փճացնէր զայն:

Ե. Հասկնալի է թէեւ, բայց նաեւ արհեստալի, երբ
ոչինչ կը ժայ պատմութենէն, կարծես չեն եղեր այդ
բոլորը. ձեր անունը այնքան անցողիկ կերպով կը յիշուի,
որ երբեժն կը կասկածիմ՝ իրա՞ւ անձ եղեր էք, թէ միայն
հերոսուհի մը...

ԹԱՆ. Եթէ պրպտես, պիտի տեսնես որ Ռուսական
կայսրութեան թղթածրարներուն մէջ համեմատաբար

բաւական նիւթ պիտի գտնես. «նա բավականին ծայրահեղ ուղղվածության անձնավորություն է և հսկայական հեղինակություն ունի սովորող երիտասարդության շրջանում» պիտի կարդաս հոն, «այնպէս որ, Թիֆլիսի յեղափոխական խմբակում ոչ հեռու ապագայում Թամարա Ադամովային նախատեսում է յատկացնել գլխաւոր պրոպագանդիստի դերը իգական սեռի սովորող երիտասարդութեան շրջանում»:

Ե. Օ՛... այո, կը յիշեմ կարդացած ըլլալ (ձեր խորհուրդին վրայ անշուշտ) «Ադամովան նախաձեռնել է հիմնել կանացից կազմուած խմբակ, նրանց մէջ յեղափոխական ուսմունքներ տարածելու նպատակով: Նկատի ունենալով Ադամովայի անկասկած փաստակար ուղղուածութիւնը եւ սովորող երիտասարդութեան վրայ յանցաւոր ազդեցութիւնը, Ադամովայի արձակուրդից վերադառնալուց յետոյ արգելել փսալ Ս. Պետերբուրգում եւ հետ ուղարկել նրան իր հայրենիք, Թիֆլիս»:

Ե. Բեստուժեւեան դասընթացքներու ունկնդրուհի եղած էք, չէ՞, որոնք Ռուսաստանի կայսերական շրջանին կիներու համար նախատեսուած ամենամեծ եւ ամենայայտնի բարձրագոյն ուսումնական դասընթացքներն էին, որոնք ունէին համալսարանական աստիճանին համարժեք ուսումնական ծրագիր: Կը նշանակէ թէ այնքան ալ անսովոր չէր կիներուն բարձրագոյն ուսումի երթալը:

ԹԱՆ. Թերեւս ռուսերուն եւ վրացիներուն համար իսկ հայերուն համար շատ անսովոր էր. հայրս սկիզբը բացարձակապէս մերժեր էր, մինչեւ Գայանեանի տնօրէն Ստեփան Փալասանեանը յամառօրէն հետապնդեց

ուսանելուս անհրաժեշտութիւնը, հայրս ալ ի վերջոյ համոզուեցաւ...

Ե. Նաեւ գրուեր է՝ «Թամարա Ադամովան Մոսկուա է ժամանել այս ակադեմիական տարուայ սկզբին եւ դա յայտնի է դարձել պահնորդական բաժանմունքին Պետրովսկի Ակադեմիայի ուսանող Ներսէսովին հետեւելու արդիւնքում, որի հետ նա ապրում է նոյն բնակարանում»։ Ուրե՛մս միասի՞ն կ'ապրէիք, իսկապէ՛ս քաջութիւն է 1800-ականներու վերջերուն համար։

ԹԱՆ. Միասին կ'ապրէինք, որովհետեւ արդէն ամուսնացեր էինք. այդքանը ծնողքս գիտէին. պարզապէս գաղտնի կը պահէինք, հետապնդումէ խուսափելու համար։

Ե. Թամարա, ցաւով պիտի ըսեմ, որ ոչ մէկ նկար կրցայ գտնել քեզմէ, կամ ամուսինեդ՝ Դաւիթ Ներսիսեանէն. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ։

ԹԱՆ. Ո՛չ ժամանակ ունէինք լուսանկարուելու, ո՛չ ալ միջոց ունէինք հայթայթելու. ուրկէ՞ գտնես, երբ չկայ... Իսկ դուք, այսօր, ձեր տուներուն մէջ գտնուող եւ ձեր հին կէանքը ամփոփող լուսանկարներէն կը ձերբագատուիք. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ։

Լո՛ւեցի. եւ երբ լռութիւնը շա՛տ երկարեցաւ, «լոյսով ժնաս» մաղթեցի իրեն եւ կամացուկ մը դուրս ելայ։

ՍԱԹԻԻ ԽԻՍՏ ՄՏԵՐՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(1889 Մանչեսթր - 1982 Գահիրե)

-Կրկին ուշացար,- դուռը բացած, խիստ կը յանդիմանէ զիս,- կրնամ քեզ ներս չընդունիլ, գիտե՛ս:

-Գիտեմ, գիտեմ, բայց կ'ուզեմ որ ներէք եւ ընդունիք:

-Լաւ, անցիր,- դէմքը կը ժայ խիստ, բայց ժպիտ մը կ'ուրուագծուի հոն. տարօրինակ խառնուրդ՝ խիստ ժպիտ... կ'ըլլայ՝: Կ'երեւի կ'ըլլայ միայն Սաթենիկ Թոփալեան-Չագըրի դէմքին վրայ:

-Պիտի ճաշե՞նք միասին, ինչպէս ըսիք, թե՞ ուշացումիս համար պիտի պատժէք զիս:

-Գիտե՞ս, շա՛տ մեծցեր եմ կ'երեւի, որովհետեւ սկսեր եմ մարդ փնտռել, հաճելի, մտերիմ մարդիկ, որոնք հետս ճաշ մը առնելու չափ կիրթ ըլլան:

-Լսեր եմ որ ձերը անգլիական կարգ-կանոն է, որմէ նուազը չէք հանդուրժեր:

-Դուն ըլլաս կը հանդուրժե՞ս. կու գան որոշուած ժամէն կէս ժամ կանուխ կամ մէկ ու կէս ժամ ուշ... երկու անձ կը հրաւիրես, կու գան... չորս հոգի... հանդուրժելիք բանե՞ր են ասոնք:

Լուռ կը մսամ, որովհետեւ չեմ ուզեր զինք բարկացնել, եւ գիտեմ թէ որքան արագ կրնայ բարկանալ, բռնկիլ:

-Բայց ինչո՞ւ կ'ուզես հետս հարցազրոյց ընել,- կը հարցնէ:

Չեմ ըսեր որ ըրածս գրազրոյց է, մինչ ինք կը շարունակէ.

-Ես միւսներուն պէս չեմ, ո՛չ գրագիտուհի եմ, ո՛չ ալ նկարչուհի:

-Նարչուհի է՞ք, բայց մանաւանդ բարերարուհի էք,- կ'ըսեմ,- յետոյ՝ կ'ուզեմ միանգամ ընդմիջտ փակել այդ բարերարութեան հարցը:

-Ո՞ր հարցը,- կը զարմանայ, թէեւ գիտեմ որ լսած ըլլալու է:

-Կ'ըսեն թէ միւս կողմինները համոզեր են ձեզ, որ ձեր մենատունը Գահիրէի ՀԲԸՄիութեան կտակէք:

Պահ մը կը լռէ, կարծես յուշերու մէջ կորսուած. ես ալ կը լռեմ եւ կը սպասեմ որ վերադառնայ:

-Այո՛, ատանկ ապուշութիւններ ես ալ լսեցի – գիտես անշուշտ թէ հոս որքա՛ն կը սիրեն բամբասել, մանաւանդ իրենց չգիտցածին շուրջ: Բայց ճիշդ չէ աստիկա, եղբայրս էր որ խորհուրդ տուաւ այդ կտակը ընել ՀԲԸՄիութեան, մանաւանդ որ ճանիկիս յիշատակն ալ կար՝ ա՛ն ալ առաջին վարչականներէն եղեր է...

-Յակոբ Թոփալեա՞նը, ան որ Ժընեւի եկեղեցոյ բարերարն է:

Չի պատասխաներ, կրկին միտքերու մէջ ինկած:

-Կ'ըսեն թէ եգիպտահայ գաղութի աղջիկներու առաջին սկաուտական շարժումը դո՛ւք կազմակերպեր էք: Ճի՞շդ է:

-Կայտերը, անշո՛ւշտ ճիշդ է, այդ ի՞նչ հարցում է:

-Կ'ըսեն նաեւ, թէ կը նախընտրէք Կաղանդի գիշերը առանձին ձեր տան մէջ անցընել, քան այլ տեղ:

-Միքայէլեաններէն մէկը պատմած ըլլալու է աստիկա քեզի: Այո՛, տարի մը հրաւիրեցին զիս, չեմ գիտեր ինչո՞ւ: Չէ, գիտե՛մ ինչու, որովհետեւ կը մեղքնային որ առանձին եմ, չէին գիտեր, որ ե՛ս կը մեղքնայի իրենց, որ ուտել-խմելով կ'անցընեն իրենց ժամանակը:

-Բայց տարուան մէջ գոնէ մէկ անգամ ներելի է աստիկա՝ ուրախութեամբ եւ ուտել-խմելով անցընել նոր տարուան գիշերը:

Լուռ կը ժայ: Կը զգամ որ միտքը ամուսնին՝ ճանիկին քով է, որուն հետ իր յարաբերութիւնը շա՛տ հեռու եղած է հայկական ամուսնութեան մը կաղապարէն: Յաճախ առանձին ճամբորդեր են, շատ բարկացնելով Սաթիի մայրը, որ իրեն կարգ մը թելադ-

րութիւններ ըրեր է նամակով: Իսկ Սաթին տեղեկացուցեր է Ճանիկին.

«Մաման աղուոր մամայական նամակ մը գրեր էր, ըսելով որ պէտք չէ առանձին ճամբորդենք: Ես ալ ըսի՝ «մենք համաձայնաբար կ'ընենք ինչ որ կ'ընենք, ուրիշներուն չի խառնուիր թէ ինչ կ'ընենք»: Հաճիս դուն ալ երկու խօսք գրէ իրեն այս մասին»:

Կը հասկնամ՝ երկար տարիներ, ամուսնութենէն առաջ նամակցեր են Գահիրէ-Մանչեսթըր, յետոյ, ամուսնութենէն ետք, ճամբորդութիւններու ընթացքին կրկին նամակցեր են: Կը պատկերացնեմ պարապը, որուն մէջ ինկեր է այս կինը ամուսնութենէն 36 տարի ետք, եւ ապրեր այս հսկայ մենատան մէջ միս-մինակ, ամուսնին մահէն՝ 1955-էն մինչեւ իր մահը՝ 1982, ամբողջ 27 տարի... Դիրին չէ...

Անդրադարձայ որ լռութիւնը շատ երկարեցաւ. իրար անցած, հարցուցի ինչ որ մտքս եկաւ.

-Տիկին Սաթի, ինչո՞ւ դադրեցաք նկարելէ:

Տիկին Սաթենիկ Չագըր ո՛չ միայն կը նկարեր - աշակերտեր է Աշոտ Զօրեանին, ապա՝ իտալացի նկարիչի մը - այլ նաեւ իր տան մէջ մշակութային երեկոներ կը կազմակերպէր: Իր թողօնին մէջ բազմաթիւ ձեռագիր յայտագրեր, լուսանկարներ եւ գրութիւններ կը մասն այդ երեկոներէն:

-Էրիկմարդու պէս կին մըն էր, ինքը կոշտ ու կոպիտ, ձայնը հաստ,- կ'ըսեն իր մասին զինք յիշող երեցները:

Զարմացեր էի այդքանը լսելով, որովհետեւ ասիկա բնաւ չի համընկներ Ճանիկին նամակներուն մէջ

նկարագրուած Սաթիին, որ գեղեցիկ է, խորհրդաւոր, մութ նայուածքներով:

Սաթիին գրած իր նամակներէն մէկուն մէջ, Ճանիկ, որ նոր ստացեր է սիրեցեալի լուսանկարները, կը նկարագրէ անոնցմէ մէկը այնպիսի գեղեցիկ բառերով, որ կարդալէ ետք կը մտածեմ՝ բոլոր աղջիկներն ալ, կարդալով Ճանիկին այս խօսքերը, պիտի սիրահարուէին անոր:

«Թէեւ արգիլեցիր գրել այդ մասին, բայց... դիմանկարդ սեղանիս վրայ է, արծաթեայ շրջանակի մէջ, այն մէկը ուր թախծոտ է արտայայտութիւնդ, մեղմ, տխուր աչքերով, որոնք անսահմանութեան կը նային, տարածք մը, որուն մէջ կը ձգտիս հասկնալ անսպասելիօրէն ստեղծուած քեզ շրջապատող հարցերը: Շատ կը սիրեմ աչքերդ, ոչ միայն իրենց հրապուրող գեղեցկութեան, այլ նաեւ անոնց խոր արտայայտութեան համար: Թափառող հայեացքդ աւելի խորունկ է, քան խորհրդաւոր ճակատագրեր ստեղծողինը: Ջանքդ, կամ բնագոյն բացատրելու, հասկնալու այն բոլոր փոփոխութիւններն ու յայտնատեսութիւններուն պատճառը, որ էութիւնդ կ'ալեկոծեն, յստակօրէն կը ցոլան աչքերուդ մէջ: Ես այդքանը պարզօրէն կը տեսնեմ», գրեր է իրեն սիրահարուած Ճանիկը:

-Բնաւ չէք մերուած եգիպտահայ գաղութին,- կ'ըսեմ քիչ մը քաշուելով:

-Մանչէսթըր (Անգլիա), ուր մեծցեր եմ, շատ տարբեր է Գահիրէէն, գիտե՛ս... Սկիզբը երբ Ճանիկը կար տակաւին, աւելի հեշտ էր ինծի համար՝ գաղութին բոլոր

հաւաքոյթներուն ներկայ կ'ըլլայինք, այցելութիւններ կ'ընդունէինք, կու տայինք, Որբուհիներու Տուներուն վարչութեան մէջ աշխատանք տարեր եմ... Յետոյ դժուար եղաւ, որովհետեւ անդրադարձայ թէ բոլորը զիս կը ճանչնային որպէս Ճանիկին կինը, ու երբ Ճանիկը չկար, կարծես իրենց համար ես ալ չկայի... ոչ ոք փորձեց զիս, անձս, էութիւնս ճանչնալ: Դժուար էր:

ԱՆՈՒՆԸ՝ ԱՅԾԵՄՆԻԿ
(Կարս 1899 – 1974 Երևան)

Նման անուն լսած չէի. անմիջապես հմայուեցայ, մանաւանդ անուն-մականունի ներդաշնակութեամբ՝ Այծեմսիկ Ուրարտու, խորապէս հայկական, առանց սովորական «եան»ին, աւելի՛ իշխանուհիի մը վայել տիտղոս կարծես:

Յետոյ շահ տ պատահաբար հանդիպեցայ «իրեն» Երևանի Թոխմախ Կէօլի գերեզմանատան մէջ, որ աւելի թանգարան կարելի է համարել, հոն գտնուող հին մահարձաններուն առատութեամբ եւ շքեղութեամբ:

Այծեմսիկին մահարձանը իր անունին չափ յատկանշական է: Ո՞վ քանդակեր է արդեօք:

Այս երկուքը՝ անունն ու մահարձանը բաւ էին, որ ուզեմ ծանօթանալ իրեն:

Անունին անսովոր գեղեցկութիւնն ու մահարձանին մտերմիկ, հոսուն գիծերը շատ չէին ներդաշնակուեր կարծես Սովետական Հայաստանի խստութեան մէջ ապրած քանդակագործուհիին «խիստ» կերպարներուն:

Այնքան քիչ են տեղեկութիւնները եւ այնքա՛ն չոր, հակառակ որ ամբողջ գիրք մը գրուեր է իր մասին՝ «Քանդակագործուհի Այծեմսիկ Ուրարտու», Արամ Երեմեանի կողմէ, հրատարակուած Թեհրան, 1948-ին, տպարան Մոդէռն, 44 էջ:

Փակ կերպար մը, որուն կենսագրութեան հակիրճ տեղեկութիւնները ոչինչ կ'ըսեն այս արուեստագիտուհիին մասին, իսկ քանդակներուն նկարները, իրենց սեւ-ճերմակով, հսկայ չափերով եւ խիստ գիծերով, շատ աւելի կը փակեն այս կինը քանդակագործուհիի պիտակին ետին: Գամիլ Գլօտէլի քանդակները, ի տարբերութիւն, անմիջապէս կը բացայայտեն կինը քանդակներուն ետին...

Արուեստագէտը որքան ալ ազատութեան ձգտի, նոյնքան բուռն կերպով կը պաշտպանէ այդ ազատութիւնը, նոյնիսկ արտաքին խաբուսիկ երեւոյթներու տակ: Սովետահայ շրջանի արուեստագէտները կարծես ստիպուած էին այդ ձեւով ապրիլ, պահելու համար ներքին անկախութիւնը, կարենալ ստեղծագործելու համար:

Ես- Բարեւ ձեզ, սիրելի տիկին Խաչատրեան:

Այծեճսիկ Ուրարտու - Վաղո՛ւց այդ մականունը չէի լսած... կը նախընտրեմ Այծեճսիկ Ուրարտու կոչուիլ:

Ե. Այնքան անսովոր է ձեր անունը: Կեանքիս մէջ մէկ Այծեճսիկ գիտէի՝ դարբին Մլէհին դուստր Այծեճսիկ Անեցին, երկրորդը դուք՝ հայ առաջին քանդակագործուհի Այծեճսիկ Ուրարտուն. երկուքիդ ալ մականունները -եան չունին իրենց վերջաւորութեան, հայ ազնուական դասուն նման: Ձեր ծնողքը ինչպէ՞ս որոշեր է այս անսովոր անունով կոչել ձեզ:

ԱՌ. Ճիշդ էք. Այծեճսիկ Անեցին ապրեր է 11րդ դարուն, որովհետեւ պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ դէմ դրեր է թաթարներու յարձակումին: Սամուէլ Անեցին գրեր է անոր մասին եւ ըսեր.

«... Այս պատերազմում քաջութեամբ աչքի ընկաւ մի կին պարսպի վրայ, որ ետ էր մղում թշնամիներին... առ ոչինչ համարելով նետերի խոցուածքները... եւ նրա անունը իր արագաշարժութեանը վայել՝ Այծեաճս էր կոչուում»: Թերեւս ծնողքս ուզեր է որ Անեցիի քաջութիւնը ժառանգեմ...

Ե. Իսկ Ուրարտուն ձե՛ր որոշումով դարձեր է ծածկանուն, առաջին անգամ օգտագործուած Մոսկուայի Ռուս Քանդակագործներու Ընկերութեան ցուցահանդէսին, ուր երկու աշխատանք ներկայացուցեր էք՝ «Հանգիստը» եւ «Անապաստանը»: Ինչպէ՞ս որոշեցիք այս կեղծանունը գործածել:

ԱՌ. Ուրարտուն գիտէք որ մեր տարածաշրջանի հին անունն է. արմատը. ուզեցի արմատին վերադառնալ,

թերեւս անոր համար, որ Հայաստան ապրելէ առաջ այլ վայրեր ապրեր եմ՝ Կարս ծնած, Թիֆլիս ուսում ստացած, ապա Մոսկուա բարձրագոյն ուսումի հետեւած... ձեր նման բայց կարծես այլ տեսակի սփիւոքահայ, որուն համար արմատները խիստ էական նշանակութիւն ունին: Վրաս ազդեր են այդ շրջանի հսկայ քանդակները...

Ե. Գիտեմ որ 1926-ին Հայաստան տեղափոխուեցաք վերջնականապէս: Երբ Աշոտ Յովհաննիսեանը (1887-1972) բանտարկուեցաւ եւ իր պատճառով դուք եւ ձեր գործերը լուսանցք հրուեցաք, չզոջացի՞ք Հայաստան տեղափոխուած ըլլալուն:

ԱՌ. Կը յիշեմ ոգեւորութիւնս երբ եկայ Երեւան. վերջապէս հոն էի, ուր պէտք էր իսկապէս ըլլայի: Համոզուած էի եւ հպարտ, որ կը նպաստեմ հայկական մշակոյթի զարգացման: Իրականութիւնը որուն մէջ կ'ապրէի, շատ ոգեւորիչ էր: Անդադար կ'աշխատէի:

Ե. Բայց դժուար ըլլալու էին այդ ժամանակները:

ԱՌ. Դժուար էին անոր համար, որ Աշոտը կրնար բանտէն բնաւ չելլել. այդ պարագային... Երբ ի վերջոյ, վեց տարուան բանտէ եւ արքայի տոք ազատ արձակուեցաւ 1944-ին, անմիջապէս ամուսնացանք, որովհետեւ իրարմէ զատ ոչ ոք ունէինք. պէ՛տք էր ամուր կապով մը կապուէինք:

Ե. Ինչո՞ւ, ի՞նչ ամբաստանութեամբ փրոֆէսոր Աշոտ Յովհաննիսեանը բանտարկուեր էր:

ԱՌ. Աշոտը պատմաբան էր եւ քաղաքական գործիչ. կը գրադէր մեր պատմութեան ընդհանրապէս ազատագրական շրջաններով. կը յիշես իր գրած հատորները՝

«Ֆրիկը պատմաքննական լոյսի տակ» գրքոյկը, «Նալբանդեանը եւ նրա ժամանակը», «Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան»... բոլորն ալ ազգային մտածողութիւնը հրահրող գործեր...

Ե. Ա՞յդ շրջանին էր որ ձեր բնակարանը փախտականներու տուիք եւ դուք ձեր աշխատանոցը բնակեցաք:

ԱՌ. Պատերազմը դժիւեմ բան է, իսկ անտուն մնալը կեանքի սարսափներէն մէկն է. այդ էր պատճառը, որ տունս տուի. ամէն մէկ սենեակի մէջ քանի մը հոգիւնոց ընտանիք կ'ապրէր. ես ի՞նչ ընէի այդքան մեծ տարածքը. աշխատանոցս բաւարար էր թէ՛ աշխատելու, թէ՛ ապրելու համար:

Ե. Զաւակներ չունենալը հաւանաբար խորունկ ցաւ էր ձեզի համար...

ԱՌ. Ճիշդ է որ զաւակներ չունեցայ, բայց ունիմ բազմաթիւ զաւակներ, որ ստեղծեցի քարով, պրոնզով... Յուսամ անոնք երկար կ'ապրին եւ կը դառնան իմ եւ ազգիս պարծանքը:

Արուեստագէտը շատ աւելի ուժեղ է, քան կիներ այս կնոջ մէջ. իր քանդակներուն ուժեղ գիծերն ու յանդուզն նայուածքները այդ կը հաստատեն, ինչպէս Մովսէս Խորենացիի, Աւետիք Բսահակեանի, Յովհաննէս Թումանեանի, Աւետ Գաբրիէլեանի եւ այլոց քանդակները: Սակայն կարգ մը ոչ այնքան նշանաւոր գործերու մէջ կը յայտնուի այնպիսի նուրբ հոգի մը, որ կը ստիպէ վերատեսութեան ենթարկել նախկին համոզումները. այդպէս է օրինակ «Մերկ կին» քանդակը, Անոյշը, երգչուհի Վերա Թուխովսկայայի դիմաքանդակը եւ այլն:

Իսկապէս ալ Այծեմսիկ Ուրարտուն դարձաւ ազգին պարծանքը. պարգապէս պէտք է աւելի ծանօթանանք իրեն եւ իր արուեստին:

-Թոյլ տուէք վերջին հարցում մըն ալ հարցնել՝ ձեր մահարձանին քանդակը որո՞ւ գործն է:

Խեթ կը նայի եւ կ'ըսէ.

-Ի՛մ գործս է. կը կարծէի գիտես:

-Խորքին մէջ հարցումս այս չէ, այլ այն թէ ո՞վ որոշում առեր է ձեր «Մերկ կին» քանդակը որպէս մահարձան օգտագործել:

-Այդ մէկը պիտի հարցնես...

Կը լռէ ու կը նայի ինծի շուարած:

-Միբելի, շա՛տ սիրելի Այծեմսիկ Ուրարտու (ձեր անունը շա՛տ աւելի բարձր է, քան սովորական որեւէ տիտղոս), դուք շատ աւելի բախտաւոր էք, քան Գամիյ Գլոտելը, չէ՞ք կարծեր:

-Գամիլը, այո, դժբախտ աղջիկ, հակառակ հօր տաղանդին: Իսկ միւ՞սը, ո՞վ ըսիր:

-Այծեմսիկ Ուրարտուն:

-Ծանօթ կը հնչէ անունը, բայց... տեղը չեմ բերում կարծես...

Հիւանդութիւնը՝ զառամախտը (alzheimer) 1960-ականներէն սկսեալ էր իր աւերը գործել դժբախտաբար, ստիպելով այս մեծ արուեստագիտուհին, որ դադրի ստեղծագործելէ... մինչեւ իր մահը՝ 1974:

ԶԱՀԱ ՀԱՏԻՏ

(1950-2016)

Ինչո՞ւ կ'ուզեմ այս տիկնոջ հետ գրագրոյց ընել: Չեմ գիտեր: Կը պրպտեմ հոգիս, սիրտս, կամ այն տարածքը, ուր նման համակրանքներ կը ծլին, կը ծաղկին յաճախ մեզմէ անկախ եւ բաւական ուշ կ'անդրադառնանք անոնց:

Թերեւս անոր համար, որ կու գայ երկրէ մը, որ մերինին նման հազար վերիվայրումներէ անցեր է, կամ որովհետեւ ճիշդ մեզի նման սփիւռքացած կեանք մը ապրեր է՝ Պաղտատ, Պէյրութ, Լոնտոն, ԱՄՆ, կամ... Թերեւս որովհետեւ Գէորգն ու Լարան ալ ճարտարապետներ են, անոնց հանդէպ ապրումներս արտայայտելու միջոց մըն է ասիկա... Չեմ գիտեր: Չեմ գիտեր նաեւ, թէ ի՞նչ թաքուն ուղիներով Զահա Հատիտ կ'երթայ ու կը կապուի Վիրճինիա Ուուլֆին - սերերէս մէկն ալ այս է - եւ կը բարձրանայ խորերէս, աւելին պահանջելով:

Բայց ի՞նչ կապ կրնայ ունենալ անզլիացի գրագիտուհին արաբ ճարտարապետուհիին հետ: Երկուքն ալ ինքնուրոյն են, զօրաւոր անհատականութիւններ, հսկայական դրոշմ դրած իրենց ասպարէզներուն վրայ, եւ երկուքն ալ կեանքէն կանուխ – համեմատաբար կանուխ – հեռացած:

Կը հանդիպիմ իրեն Վիթթայի (Գերմանիա) հրշէջներու շէնքին առջեւ, ուր փոքր սեղան մը երկու աթոռներով կը սպասէ մեզի, սուրճի երկու պարսպ ըմպակներով:

Կը սպասեմ որ նստի, իր բարձր հասակին եւ հսկայ հոշակին առջեւ կծկուած:

Անթերի արտաքինով եւ ձիւնասպիտակ շապիկով սպասեակը լուռ կը մօտենայ, կը լեցնէ սուրճը, որուն բոյրը կը տարածուի մեր շուրջ: Կը սպասեմ:

-Այո՛, - կարճ, կտրուկ, քիչ մըն ալ խիստ, որ շատ անյարիր է սուրճի տաքութեան, համովութեան:

Կ'ուզէի հարց տալ, թէ ինչպէ՞ս դիմեմ իրեն, ի վերջոյ Dame Zaha Hadid կը կոչուի, Էլիզապէթ թագուհիին կողմէ ստացած տիտղոսով: Բայց Կը մոռնամ պատրաստած յառաջաբանս եւ պարզօրէն կը հարցնեմ.

-Մասնագիտութեամբ ուսողագետ էք, չէ՞:

Ասիկա մեծ անակնկալ մը եղեր էր. ճարտարապետութիւնը՝ գրեթէ արուեստ, ուսողութիւնը՝ չոր ու ցամաք հաշիւներ: Բայց էթէ Արսինէ Օշականը ըլլար, պիտի ըսէր՝ «Երբ մտնէք անոր դարպասէն ներս, այնպիսի՛ պարտէզներ պիտի բացուին ձեր առջեւ...». այո՛, այդպէս

ըսեր էր ուսողութեան դոկտոր Արսինէ Օշականը: Շատ չէի հասկցեր:

-Այո՛. այսի՞նքն,- նոյն չոր խստութիւնը:

Ճըրթ մը կ'առնէ սուրճէն շառաչով, արեւելեան հաճոյքով ու կը նայի դէմքիս, սպասելով հակազդեցութեանս. Չի գիտեր որ վարժ եմ այդ ֆրրթերուն...

-Ի՞նչ կապ կրնայ ունենալ ուսողութիւնը ճարտարապետութեան հետ:

-Եթէ փնտռես, կրնաս գտնել: Նախընտրեցի ճարտարապետութիւնը, որովհետեւ այնտեղ ընդունուած կադապարները կոտրելու եւ նորերը առաջարկելու մեծ տարածք կայ: Նոյնը չէ ուսողութեան պարագային:

-Այսինքն՝ կադապարներ կոտրելը սկզբնական զսպանա՞կն էր,- կը հարցնեմ զարմացած:

-Անշուշտ կար ատիկա, բայց ա՛յդ չէր սկզբնականը, այլ ազատօրէն խաղալու գերագոյն հաճոյքը... Կրնա՞ս երեսակայել՝ պատերը ճկելու, իրենց մեռեալ շիփ-շիտակութենէն դուրս բերելու գաղափարը այնքա՛ն անկարելի եւ արտառոց էր, որ ուզեցի անպայմա՛ն փորձել. հմայուեր էի այդ խաղով:

-Ձեզի համար ազգայինը, պատկանելիութեան խնդիրը հարց չէ՞ր:

-Զիս մերժեցին սկիզբը, որովհետեւ կին էի այրերու աշխարհի մը մէջ, եւ արաբ էի հոն, ուր անոնք կը մերժուէին:

-Լսեր եմ, որ երբ առաջին մրցումի մը մասնակցեր էք, ձեր նախագիծերը մէկդի դրուեր են, մինչեւ որ դատական կազմի ճաբոնցի ճարտարապետուհին

կրկին ուզեր է նայիլ անոնց եւ նոր տեսեր անոնց ուրու-
նութիւնը, անսովորութիւնը. այդ ճարտարապետուհին
տեսեր է թէ ձեր մօտեցումը նոր դարպասներ կրնայ
բանալ ճարտարապետութեան կալուածէն ներս:

*Հոսուն գիծերով հսկայ կառոյցներ, որոնք կը
մերուին շրջապատին, փոխադարձաբար շեշտելով իրա-
րու գեղեցկութիւնը, անպատ ներքնամասեր, բաց տա-
րածքներ, անսահմանութեան խաբկանք ստեղծելով:
Ահա՛ իր ստորագրութիւնը, ճարտարապետական ոճը:*

-Կրօնական առումով ո՞ր կը տեսնէք դուք ձեզ:

-Արաբ եմ եւ սուննի իսլամ ծնունդով, Մեծն
Բրիտանիոյ հպատակ՝ քաղաքացիութեամբ, քրիստոնէայ
կաթոլիկ՝ մայրապետներուն քով ստացած նախնական
ուսումովս: Հիմա դո՛ւն որոշէ թէ ուր կը կենամ:

-Այո, բարդ էութիւն մը, ձեր նախագծած
կառոյցներուն չափ բարդ եւ բազմամակարդակ: Յստակ է
թէ ինչո՞ւ դիւրաբորբոք էք...

-Մի՛ մոռնար սակայն, որ հարուստ, ազդեցիկ ընտա-
նիքէ մը կու գամ. հայրս՝ Մոհամմէտ Հատիտ տնտե-
սագէտ մըն էր եւ Իրաքի նախարարներէն մին եղեր է,
մայրս՝ Ուաճիհա Սապունճի արուեստագէտ էր,
Մուսուլէն:

*Ի՞նչ կապ ունի, պիտի ըսէի, երբ ինք, կարծես
կարդալով մտածումս, ըսաւ.*

-Նախ այն, որ նման ընտանիքներու մէջ կրօնամո-
լութիւնը տեղ չունի, աւելի լայնամիտ են ծնողները, եւ նոր
գաղափարներ ընկալելու ասակ: Երկրորդ՝ կարելի-
ութիւն կ'ընծայեն զաւակներուն ո՛չ միայն տարբեր

համալսարաններ ուսանելու, այլ նաեւ... սխալելու: Պէյրութ ուսողութիւն ուսանեցայ, յետոյ՝ Լոնտոն գացի ճարտարապետութեան համար... Սուրճդ կը պաղի,- յուշեց:

-Երբ 2004 թուականին դարձաք առաջին կինը, որ կը ստանայ Փրիթցքեր¹² մրցանակը, ի՞նչ էր ձեր հակազդեցութիւնը,- սուրճս գրեթէ պաղեր էր, բայց ումպ մը առի:

Պահ մը լուռ կը մնայ եւ ինձի կը թուի, թէ տիրութեան քող մը կը պատէ ճակատը:

-Առաջին մտածումս եղաւ՝ ի վերջո՞յ՛... եւ ստիկա ո՛չ մրցանակին համար էր, ո՛չ ալ դրամական պարգեւին, այլ ճանաչումին. ի վերջոյ մէկը, կամ խումբ մը մէկեր տեսան, թէ որքան ուրոյն է գործս, որքան տարբեր, որքան լայնաշունչ... իսկ գալով առաջին կինը ըլլալուս, ա՛յդ ալ արժանի էր «ի վերջոյ»ի մը: Հակառակ 21րդ դարը մտած ըլլալնուս, կը շարունակենք կինը «այլ դասակարգ» որակել, գործնական կերպով:

-Ֆէմինի՞ստ էք:

-Անշո՛ւշտ, պարզապէս որովհետեւ արդարութիւն կը փնտռեմ կիներուն համար, արաբ կիներուն համար,

---

¹² 1979-ին հիմնուած միջազգային ճարտարապետական մրցանակ մը, որ կը շնորհուի ամէն տարի, «պատուելու այն ապրող ճարտարապետը կամ ճարտարապետները, որոնց աշխատանքը տաղանդի եւ տեսլականի շարունակական արտայայտութիւնն է», եւ որուն պարգեւը հարիւր հազար ամերիկեան տոլար է:

մանաւանդ ճարտարապետութեան նման այրերու տիրապետութեան տակ ինկած ասպարէզի մը մէջ:

-Հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ կրթաթոշակ մը ստեղծեր էք արաբ կիներուն համար, ճարտարապետութեան մարզէն ներս: Ի՞նչ մտածեցիք, երբ թանգարանի մը տնօրէնը ձեզ «ճարտարապետութեան Լէյտի Կական» անուանեց:

-Այդ ձեռով ճարտարապետութիւնը ընդհանրապէս, եւ ի՞մ գործս մասնաւորապէս կը ժողովրդականացներ. Ի՞նչ ըսեմ աւելի...

-Հետաքրքրական է, որ 1980-էն ի վեր ձեր գրասենեակը Անգլիոյ մէջ հիփսած էք, սակայն աւելի հոշակ ունիք այլ երկիրներու մէջ. ինչո՞ւ կը կարծէք:

-Որովհետեւ անգլիացիները իրենց արդիական շինութիւններն իսկ «կոճկուած» կը նախընտրեն, մինչ իմ գործս... պայթուցիկ է, դէպի լուսին հրթիռուող կարծես...

-Միաժամանակ սակայն մի՛շտ նկատի առած էք շրջապատը, եւ ձեր շինութիւնները շատ լաւ կը մերուին իրենց շրջապատին, թէեւ դէպի լուսին հրթիռուելու ձգտում ունենան... Արդեօք ճի՞շդ եմ:

-Ճիշդ ես, ատիկա իմ ճարտարապետութեանս յատկութիւններէն մէկն է:

-Ինը անկատար փացած մեծ ծրագիրներու նախագիծերը պատրաստելէ ետք, կը զարմանամ որ տակաւին եռանդ ունեցեր էք շարունակելու ձեր հսկայ աշխատանքը:

-Յարատելութիւնը ճարտարապետի մը առաջին օրէնքը պէտք է ըլլայ, մեծ մայրս պիտի ըսեր՝ ականջիդ օդ

ըրէ ասիկա... Ճարտարապետ մը, իր սկսած օրէն իսկ գիտէ, որ «թէ հեշտ ու հաճելի կեանք մըն է ուզածը, պէտք չէ ճարտարապետ ըլլայ»: Բայց նկատեցի՞ր որ մէկ մերժումի դէմ տասը կառոյց իրագործեր եմ:

-Այո, միտքով արագ վերաքաղ մը ըրի եւ տեսայ թէ աւելի քան հազար շինութիւններու հեղինակ էք, աշխարհի ամենէն մեծ 44 քաղաքներուն մէջ:

-Կ'ուզեմ այս գրոյցը աւարտի բերել, բայց չեմ կրնար կարծես, տակաւին չխօսեցանք ձեր կահոյքներու եւ... կօշիկներու ձեւաւորումին մասին:

Կը ժպտի գոհ, յետոյ չարաճճի արտայայտութեամբ կ'ըսէ.

-Այս բոլորը՝ հասկցայ, բայց ինչո՞ւ հետս գրագրոյց կ'ընես, երբ շատ լաւ գիտեմ, թէ հայերը, գրեթէ միշտ, միա՛յն իրենք իրենց մասին կը սիրեն խօսիլ:

-Տեղին հարցում է: Կ'երեւի ես ալ տեղ մը պատերը հրել կը սիրեմ ու կը փորձեմ...

Լռեցինք, մեր սուրճերուն վերջին պաղած ումպերը իմելով:

Ո՞Վ ԵՍ ԴՈՒՆ ԻՏԱ ՔԱՐ
(1908-1974)

Աշխարհահռչակ այս հայ արուեստագիտուհիին կեանքը նորավեպի մը նման կ'ընթերցուի, մինչ իր լուսանկարները խորապէս կը տպաւորեն դիտողը իրենց ոչ միայն մասնագիտական-թէքնիք հմտութեամբ, այլ նաեւ դիտանկիւնի անսովորութեամբ:

Եթէ ասոնց միացնենք իր հմայքը, որուն շնորհիւ կրցած է օրուան գրեթէ բոլոր գրագէտներն ու արուեստագէտները որպէս բնորդ ունենալ, պիտի հասկնանք թէ ինչո՞ւ ինք ռահվիրայ մը կը նկատուի այս արուեստին:

Բայց ո՞վ է Իտա Քար, որուն անունը այսօր մոռցուած է. քիչեր կը յիշեն զինք եւ իր ներդրումը այս համեմատաբար նոր արուեստին մէջ:

1960 թուականին, Լոնտոնի մէջ առաջին անգամ ըլլալով ամբողջ ցուցահանդէս մը կը նուիրուի մէկ լուսա-

նկարչուհիի գործերուն, Ուայթչափըլ Կալըրիին մէջ (Whitechapel Art Gallery), մեծ յաջողութիւն ապահովելով Իտա Քարի, որուն առիթով Բրիտանական Հեռարձակման Միութիւնը (British Broadcasting Corporation) վաւերագրական ֆիլմ մը կը պատրաստէ գլխաւոր հարցադրումով՝ «Արուե՞ստ է Լուսանկարչութիւնը»: 22 Մարտ 1960-ին բացուած այս ցուցահանդէսը կ'ունենայ այցելուներու աննախադէպ հոսք մը՝ 10 հազար այցելուներ կու գան դիտելու Իտա Քարի դիմանկարները:

Կը հանդիպինք իր Լոնտոնի արուեստանոցին մէջ՝ լայն ու լուսաւոր տարածք մը, որուն երկու պատերը ծածկուած են գիրքերով, մնացեալ պատերը նկարներով, գետինները՝ քանդակներ, բազմոցներ...

Կը սպասենք սուրճին, զրուցելով:

Ես- Ո՞վ ես դուն, Իտա Քար:

Իտա Քար- Ե՛ս. Կարծեցի գիտես... Ես լուսանկարչուհի Իտա Քարամեանն եմ, կամ Քարամանեանը, ծներ եմ 1908-ին Տամպով (Ռուսաստան), փոքր քաղաք մը, ընտանիքիս հետ ապրեր եմ Պարսկաստան, Եգիպտոս, Ֆրանսա, Անգլիա...

Ե. Իսկական թափառական հայ: Կրնա՞նք քեզ հայ համարել:

ԻՔ. Կրնա՞ք, ինչո՞ւ չէ:

Ե. Ինչպէ՞ս հռչակաւոր դարձեր ես:

ԻՔ. Առաջինն էի, որուն լուսանկարները, որպէս արուեստի գործ, ցուցադրուեցան անհատական ցուցահանդէսով մը, երբ մարդիկ տակաւին հարց կու տային՝ արուե՞ստ է լուսանկարչութիւնը...

Ե. Ամուսնացե՞ր ես:

ԻՔ. Երկու անգամ. մեկը եզիպտացի էր՝ Էտմոն Պիլալի, երկրորդը՝ անգլիացի՝ Վիքթոր Մասկրելյ: Երկուքին հետ ալ անգլերեն կը խօսեի:

Ե. Օտարները մի՛շտ ալ հմայիչ եղեր են մեզի համար, այդպե՞ս է:

ԻՔ. Կրնայ ըլլալ. բայց պահ մը երեւակայե՛ ծներ եմ Թամպով, Մոսկուայէն աւելի քան 400 քմ. հիւսիս, ուր հայութիւն գրեթէ չկար. ապրեր եմ Պարսկաստան, ուր հեռու էինք հայկական գաղութէն, արդէն պարսկահայերը շատ ալ չէին սիրեր ռուսահայերուն, յետոյ՝ Եզիպտոս, յետոյ Փարիզ ուսանեցայ... երբե՛ք հայկական շրջանակի մէջ չեմ ապրած:

Ե. Իսկ ձեր տան մէջ հայ ոգիի մասին խօսք չկա՞ր:

ԻՔ. Հայ ոգի՞... ռուսերէն եւ ֆրանսերէն կը խօսեիմք տան մէջ. հայութիւնը մեր արմատն էր, որուն չէինք անդրադառնար, այնքան ալ կարելոր չէր թուեր: Յետոյ՝ այնքան զբաղ էինք, ես գոնէ նախ ուսումով... Փարիզ գացի իբրեւ թէ բժշկութիւն ուսանելու, բայց տարուեցայ երկու պատերազմներուն միջեւ Փարիզի մէջ ծաղկած արուեստի մթնոլորտով... Ե՞րբ մտածեի հայ ոգի ըսուածին մասին:

Ե. Կը կարծե՞ս որ ատիկա օգնեց արուեստի ասպարեզիդ մէջ:

ԻՔ. Ի՞նչը օգնեց:

Ե. Անունդ՝ Իտա Քար...

ԻՔ. Արուեստագետի յարմար, երաժշտական անուն է, չէ՞...

Ե. Մտածե՞ր ես, թե ի՞նչ կրնար ըլլալ, եթե պահէիր Քարամեանը անունիդ կողքին:

ԻՔ. Չեմ մտածեր, ո՛չ, բայց ի՞նչ պիտի ըլլար... Պիտի ըլլար ինչ որ հիմա եղած է արդէն՝ մոռացում:

Ե. Երբեք խղճի խայթ չե՞ս ունեցած արմատներդ մոռնալուդ համար:

ԻՔ. Արուեստս ինք կը յուշէ հայութիւնս:

Ե. Ինչպէ՞ս, երբ անունիդ «եան»ն իսկ չկայ: Տեղ մը քեզ ռուս կը կոչեն, այլ տեղ՝ անգլիացի... ո՛չ մէկ տեղ ըսուած է որ հայ ես:

ԻՔ. Շատ կարեւոր չեն այս բոլորը, արուե՛ստն է միայն որ կը մնայ:

Ե. Միտքէդ պիտի անցնե՞ր Հայաստան երթալ, մանաւանդ 1957-ին, եթե պատուէր չունենայիր Օպըր-վըր հանդեսէն:

ԻՔ. Կարծեմ... ոչ. զբաղ էի եւ այդ շրջագայութիւնս ձեռով մը աշխատանք էր: Սովետ Միութեան մէջ ամէն բան շատ հետաքրքրական էր ինծի համար, իսկ երբ Հայաստան այցելեցի...

Ե. Մարտիրոս Սարեանը դիմանկարդ նկարեց, Նիկողոս Նիկողոսեան քանդակեց քեզ, Սուրէն Ստեփանեան երգիծանկար մը նուիրեց քեզի... Ընդհանրապէս դո՛ւն է որ լուսանկարեր ես նշանաւոր դէմքեր՝ գրագէտ-բանաստեղծ-նկարիչ եւ այլք: Ի՞նչ զգացիր քեզի շոյալուծ այդ ուշադրութեան հանդէպ:

ԻՔ. Գիտե՞ս, այդ պահերուն փոխանակ ուրախ եւ շոյալուծ զգայի, այլ մտածում մը սկսաւ կրծել զիս՝ այս

մարդիկը իմ արուն՞ստս է որ կը գնահատէին, թե՞ հայութիւնս..

Ե. Ճիշդ է որ Մարտիրոս Սարեան մեծ արուեստագէտ է, բայց նոյնքան մեծ հայրենասէր մը եղած է. հաւանաբար այդ երկուքին միաձուլումն է որ գնահատեր է մէջդ:

ԻՔ. Բայց ես իր հասկցած ձեւով, կամ ընդհանրապէս հայրենասէր չէի, նոր է որ կը ծանօթանայի Հայաստանին եւ հայութեան... Մեծ գոհունակութեամբ լուսանկարեցի Աւելիք Իսահակեանը, Մարտիրոս Սարեանը,

Ինձի կը թուի՞, թէ իրապէ՛ս ասիտսանքի նման ապրում մը կը շղարշէ դեմքը, աչքերը, էութիւնը բոլոր: Կ'անցնիմ այլ հարցումի:

Ե. Ինչպէ՞ս կրցած ես համոզել մեծերը, որ բնորդ դառնան քեզի համար:

ԻՔ. Թերեւս անոր համար, որ ե՛ս է որ կ'երթայի իրենց եւ զիրենք կը նկարէի իրե՛նց գրասենեակին կամ արուեստանոցին մէջ, հանգիստ, ընտանի մթնոլորտ ապահովելով: Գիտես որ Փարիզը արուեստի մայրաքաղաքն էր այն օրերուն եւ բոլորը հոն էին: Այդպէս է որ այցելեր եմ անգլիացի բանաստեղծ Թ. Ս. Էլիըթ, ամերիկացի գրագէտ Սոմըրսէթ Մոոմ, լուսանկարիչ Մէն Ռեյ, քանդակագործ Ալպերթօ Ճիաքոմէթթի, ռուս երաժիշտ Տիմիթրի Շոսթաքովիչ, ֆրանսացի աշխարհահռչակ ճարտարապետ Լը Քորպիւզիէ, ռուս գրագէտ Իլիա Էրընպըրկ, Մարգ Շակալ եւ շատ ուրիշներ:

Ե. Իսկ Գուլայի նախագահ Ֆիտէլ Քասթրօն՝ Fidel Alejandro Castro Ruz, նաեւ զինք լուսանկարեր ես, չէ՞:

ԻՔ. 1964-ի Յունուարին էր. պետութեան կողմէ հրաւիրուեր էի, յեղափոխութեան 5րդ տարեդարձը վաւերագրելու համար. հինգ շաբաթ մասցի եւ լուսանկարեցի ո՛չ միայն փողոցի կեանքը, Գուպայի արուեստագէտներն ու գրագէտները, այլ նաեւ նախագահը՝ Ֆիտէլ Գասթրօն, մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին:

Ե. Յետոյ ի՞նչ եղան այդ նկարները:

ԻՔ. Հաւաքածոյ մը կազմեցին՝ «Գուպական թղթապանակ»ս, որմէ ետք ըսին թէ մեծ գործ չեմ ըրած: Բայց ամէն ըսուածին հաւատալու չէ... Բայց ինչո՞ւ են այս բոլոր մանրակրկիտ հարցումները:

Ե. Անկէղծօրէն մենք հայերս, երբ հռչակաւոր անձի մը մէջ հայութեան նշոյլ գտնենք, անպայման կ'ուզենք յայտարարել՝ զիտե՞ք, այսինչը հայ է... Նոյնիսկ Լէյտի Տիին արմատներուն խորութեան մէջ հայու ծիներ տեսեր ենք... Բայց ի՞նչ իմաստ ունին այդ նշոյլները, երբ անձը ինք չի զիտեր, կամ չ'ընդունիր իր հայութիւնը...

Չիմա որ գտեր եմ զինք եւ կը փորձեմ իր կեանքն ու գործը հասկնալ, կը մտածեմ նաեւ՝ կորսնցուցե՞ր ենք զինք, թէ՞ շահեր ենք իր արուեստը: Դժբախտաբար սակայն ո՛չ ինք, ո՛չ իր արուեստը առնչութիւն ունին հայութեան հետ, հակառակ Հայաստան առնուած իր բազմաթիւ նկարներուն: Եւ ի վերջոյ՝ պէ՞տք է զինք որպէս հայ արուեստագէտ նկատի առնենք, թէ ոչ:

Վստահ եմ, քանի՛ քանի արուեստագէտներ կորսնցուցեր ենք այսպէս: Բայց կորուստը մեզմէ աւելի, իրե՛նց կորուստն է, որովհետեւ հայ ըլլալը արուեստագէտ ըլլալու չափ իւրայատուկ երեւոյթ է...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախաբանի փոխարեն	3
Անի Քիրքճեանի հետ	7
«Մի՛ Մոռնար զիս»	20
Կուշտը ի՞նչ կը հասկնայ	26
Մաննիկին հետ սուրճի	32
Գրիգոր Մամուր Ֆաթիմի հետ	40
Զոնթակը ինձի հիւր	48
Էլիֆ Շաֆաքի հետ	58
Երեք կիներ	69
Երրորդ Զապէլը	91
Վերճիհանին հետ սրճելու երազով	98
Առաջինը ըլլալը դիւրի՞ն է	107
Սաթիի խիստ մտերմութեան մէջ	114
Անունը՝ Այծեմսիկ	120
Զահա Հատիտ	127
Ո՞վ էս դուն Իտա Քար.....	134
Բովանդակութիւն	141

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

- «Հում բառերս կը բերեմ դիմակներու հանդեսին» (քերթ.) 1991, Հալէպ
- «Տարբերակներ» (քերթ.) 1995, Հալէպ
- «Հալոց» (քերթ.) 1998, Հալէպ
- «Գիշերներ» (քերթ.) 2001, Հալէպ
- «Հին Քերթուածներ» (քերթ.) 2004, Երեւան
- «Գաղտնագրութիւն» (քերթ.) 2015, Երեւան
- «Տարփանք» (քերթ.) 2024, Գահիրէ
- «Սօր Գոգնոցը» (պատմուածք) 2003, Գ.Մ.Գ.Մ. (Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակ), թիւ 52, Անթիլիաս
- «Տաճարացում» (պատմուածք) 2007, Երեւան
- «Մենք ու Մերոնք» (պատմուածք) 2024, Գահիրէ
- «Ուրուագիծ Սփիւռքահայ Բանաստեղծութեան 1965-1995 թուականներուն» (ուսումն.) 2018, Գահիրէ
- Իրաւ ու Սուտ, Սուտ ու Իրաւ Զրոյցներ, Գահիրէ, 2025 (արձակ)

Ամէն իրաւունք վերապահուած է հեղինակին.
maroushnahhas@gmail.com

